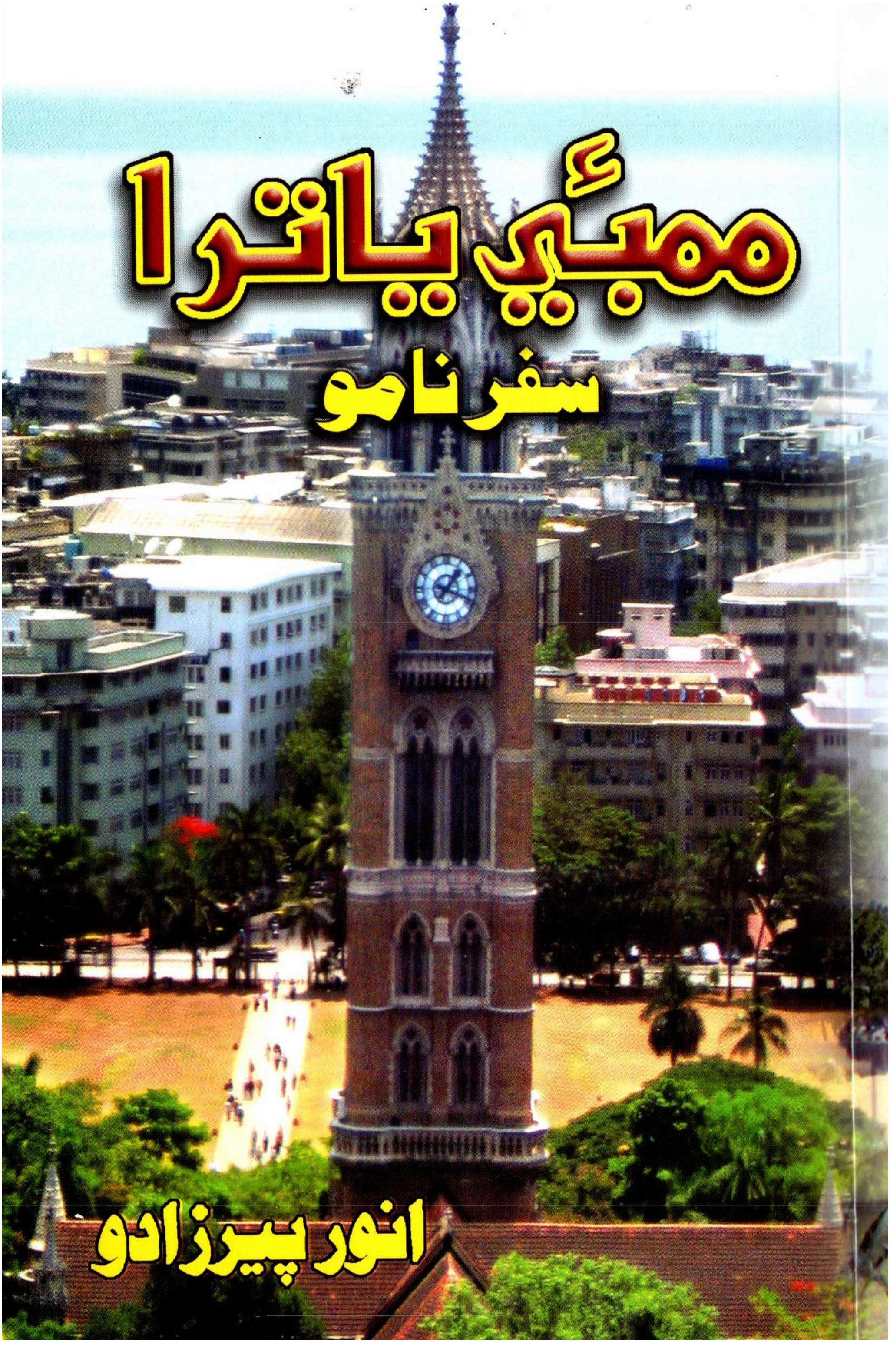
ممبئي ياترا
سفرنامو
انور پيرزادو

زرار پيرزادو

ممبئي ياترا

ممبئي ياترا

(سفرنامو)

انور پيرزادو

ڪتاب:	ممبئي ياترا (سفرنامو)
ليکڪ:	انور پيرزادو
ڪمپوزنگ:	حزب الله شاهاڻي
ٽائيٽل:	شفيع پيرزادو
پريس:	الجنت پريس ڪراچي
ڇپائيءَ جو سال:	مئي۔2008ع
تعداد:	هڪ هزار
قيمت:	150 رپيا
ڇپائيندڙ:	انور پيرزادو اڪيڊمي
	A۔64 فيز۔1
	گلشن حديد۔ ڪراچي
	فون:
	021۔4718481
	0334۔3007566

سٽاءُ

* پنهنجي پاران	4
* سمفا وفد جو ممبئي دوري ۾ انور پيرزادو	6
..........................ڊاڪٽر جبار خٽڪ	
* مهاڳ............... ڪامريڊ سوڀو گيانچندائڻي	8
* سڀ مهاجر هڪ جهڙا آهن	10
* ممبا ديوي	15
* ڪراچي_ممبئي معاشقو	20
* هند جا سنڌي هندو	26
* حسن، سنگيت ۽ سرمستي	31
* ڏکڻ ايشيا جو خواب	36
* ڪراچي ۽ بمبئي وچ ۾ جهاز راني	39
* پاڙي ناهه پروڙ، ته ڪا رات رنجائي گذري	43
* پاڪ_ هند امن جي ڪُنجي	49
* نفرت جي ديوار	54
* علم، عالم ۽ انسان	59
* سرحد پار سنڌي	63
* ساڳا ڪُنا ساڳ جا	67

پنهنجي پاران

انور پيرزادو اڪيڊمي انور صاحب جي ٻن ڪتابن ”متان وساريو“ ۽ ”ٻٽائي“ ڪانپوءِ هيءُ ٽيون ڪتاب ”ممبئي ياترا“ سنڌ جي ادبي تاريخ ڪي پيش ڪري رهي آهي.

انور پيرزادو اڪيڊميءَ جو اهوئي مقصد آهي ته جلد کان جلد انور صاحب جي لکيل تحريرن کي ڪتابي شڪل ڏئي ڪري هڪ ته سندس حياتيءَ ۾ سندس ذاتي تخليقي ڪتاب نه ڇپجي سگهڻ واري نقصان جو ازالو ڪجي ۽ ٻيو انور پيرزادي جي فڪر ۽ ازم کان ماڻهن کي روشناس ڪرائي کين ان مان فيضيابي جو موقعو به ڏجي توڙي نئين سنڌ جي نئين نسل جي تربيت به ڪري سگهجي.

انور پيرزادي جي حياتيءَ ۾ سندس ڀائيٽي ۽ ناليواري شاعر شاهه محمد پيرزادي سندس شاعري جو ڪتاب ”اي چنڊ ٻٽائيءَ کي چئجان“ 2005ع ۾ ڇپايو هو جڏهن ته 7 جنوري 2007ع ۾ انور صاحب جي لاڏاڻي ڪانپوءِ جيڪا انور پيرزادو اڪيڊمي ٺهي آ تنهن هاڻي انور صاحب جي ادبي، تحقيقي ۽ صحافتي مواد کي ڪتابي شڪل ڏيڻ جي ذميواري پنهنجي سر کنئي آهي.

انور پيرزادو اڪيڊمي محدود مالي وسيلن باوجود انور صاحب جا ڪتاب ڇپائڻ جي حوالي سان اها ڪوشش ضرور ڪندي آهي ته هڪ ته هن ڪتابي سلسلي کي ڪنهن ريت به ٽٽڻ نه ڏجي ۽ ان مقصد کي برقرار رکڻ لاءِ اڪيڊميءَ سال ۾ گهٽ ۾ گهٽ به ڪتاب منظرعام تي آڻڻ جو ٽارگيٽ مقرر ڪيو آهي ته جيئن اهو ڪم تيز رفتاريءَ سان هلندو رهي ۽ ٻيو ته ڪوشش ڪجي ته انهن ڪتابن جي صورت ۾ انور صاحب جي مختلف پهلوئن کي به ريڪارڊ تي آڻي سگهجي. ان حوالي سان سندس شاعريءَ وارو پهلو ڪتاب ”اي چنڊ ٻٽائيءَ کي چئجان“ پورو ڪيو آهي، صحافتي پهلوءَ کي سندس مشهور شارٽ ڪالمن واري ڪتاب ”متان وساريو“ پورو ڪيو ۽ ڪتاب ”ٻٽائي“ سندس ٻٽائي متعلق اختيار ڪيل جديد نقطهٔ نظر جو ريڪارڊ آهي. انور صاحب پنهنجي ذات ۾ وڏو جاکوڙي ۽ مهم-جو به هو. انور صاحب چوندو هو ته ”علم فيلڊ ۾ آهي، لائبريرين ۾ ڪتاب هوندا آهن“. سو ”ممبئي ياترا“ به هڪ اهڙو علمي، مشاهداتي ۽ تجرباتي مواد آهي جيڪو ”فيلڊ“ مان آندو ويو آهي جنهن کي هاڻي انور پيرزادو اڪيڊمي ڪتابي شڪل ڏئي ڪري انکي لائبريرين جي زينت بڻائي رهي آهي ۽ ايئن هيءُ ڪتاب انور جي سياحتي پهلوءَ کي پورو ڪري رهيو آهي.

هيءُ ڪتاب سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن (سفما) جي 2006ع واري پنجن ڏينهن جي دوري جو دستاويز آهي جنهن جي 30 ڄڻن واري

وفد جو انور صاحب بہ ميمبر هو. ان سفما واري دوري جو مقصد ڪراچي_ممبئي وچ ۾ عوامي رابطا پيدا ڪرڻ، ٻنهي بحري بندرن وچ ۾ قديم تاريخي لاڳاپا قائم ڪرڻ واري ماحول کي هٿي ڏيڻ هو. سفما جو اهو بہ مقصد هو تہ ان ڏس ۾ سول سوسائٽي ۽ عام ماڻهو پنهنجو ڪردار ادا ڪن ۽ اهو ڪم عوامي سطح تي ظاهر آهي تہ واپاري، دانشور، ليکڪ، صحافي، فنڪار ڳانڍاپا ٺاهي سگهن ٿا. ان مقصد لاءِ سفما انور صاحب کي سينئر صحافي، اديب ۽ دانشور جي حيثيت ۾ پنهنجي وفد ۾ شامل ڪيو. جيئن ئي اهو دورو ختم ٿيو تہ انور صاحب اُن دوري جو احوال سفرنامي جي صورت ۾ عوامي آواز ۾ قسطن طور ڇپائڻ شروع ڪيو. اسان عوامي آواز ۾ ان سفرنامي جي ڇپيل 15 قسطن جي اهميت ۽ ضرورت کي محسوس ڪندي ان کي ڪتابي شڪل ڏني آهي. ڇاڪاڻ تہ هيءُ عام رواجي سفرنامو ناهي، هيءُ سفرنامي سان گڏ هڪ تاريخي ڳنڍڪو بہ بڻجي ويو آهي جيڪو هند ۽ سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخ کي قلمبند ڪري ٿو. انڪري هن سفرنامي کي پاڪستان جي حڪومت هند ۽ پاڪ جي بهتر لاڳاپن لاءِ هن ڪتاب کي گائيڊ لائين جي بہ حيثيت ڏئي سگهي ٿي. انور صاحب هن دوري کي پنهنجي دانشوراڻي، صحافتي ۽ شاعراڻي اک سان ڏٺو ان ڪري هيءُ سفرنامي وارو ڪتاب شاعراڻي نثر سان گڏوگڏ بيحد معلوماتي ۽ تاريخي مقام رکي ٿو.

زرار پيرزادو
انور پيرزادو اڪيڊمي

سفما وفد جو ممبئي دورو ۽ انور پيرزادو

انور پيرزادي جي جنهن پهلوءَ مونکي سڀ کان گهڻو متاثر ڪيو هو سو اهو هو ته هن سان جڏهن به ملبو هو ته هو شعوري طور تي وقت سان گڏ اڳتي وڌيل ٿي محسوس ٿيندو هو. انور کي مان وڏي وقت کان سڃاڻيندو هوس. ساڻس منهنجي پهرين نظرياتي ۽ سياسي واقفيت ٿي ۽ پوءِ اڳتي هلي هن اسان سان عوامي آواز اخبار ۾ ايڊيٽر طور به سال ڏيڍ ڪم ڪيو. ان کانپوءِ به ساڻس پيون ملاقاتون ٿينديون رهيون.

انور سان گڏ رهڻ جو آخري موقعو مونکي سال 2006ع ۾ سفما تنظيم (سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن) مهيا ڪيو جنهن جي ڪراچي-ممبئي ايڪسچينج پروگرام جو مان ڪوآرڊينيٽر هيس. مون ئي سفما جي ممبئي ويندڙ وفد ۾ انور پيرزادي کي شامل ڪرڻ جي تجويز ڏني. انور کي درخواست ڪيم ۽ هو جيڪو هونئن ئي سياحتي ۽ مُهم-جو ماڻهو هو تنهن خوشيءَ مان حامي ڀري ۽ ايئن انور اسان جي وفد ۾ شامل ٿي ويو. مونکي هتي اهو چوندي ڪا هٻڪ محسوس نٿي ٿئي ته ان دوري ۾ هو اسان سڀني کان وڌيڪ ايڪٽوَ (active) ۽ نمايان نظر آيو. انور سان 23 کان 27 مئي 2006ع تائين پنج ڏينهن ممبئيءَ ۾ رهيس ۽ ان دوري جي موٽ ۾ جڏهن وري هندستان کان 30 ڄڻن جو هڪ وفد 10 جون کان 16 جون 2006ع تائين ڪراچيءَ آيو ته سفما ڪراچي چيپٽر ئي ان وفد جي ميزباني ڪئي ۽ انور کي ان دوري جي ميڊيا ڪوريج لاءِ مقرر ڪيو ويو. انور ان موقعي تي به بيحد سرگرم نظر آيو. مونکي اهو ڏسي به ذاتي طور خوشي ٿي ته انور ڪمپيوٽر، انٽرنيٽ ۽ ليپ ٽاپ چڱيءَ ريت استعمال ڪرڻ ڄاڻين پيو. مونکي انور جي ايڏي up_date هئڻ جو اندازو نه هو. جيئن مون چيو ته انور سفما پروگرام ۾ ڪافي سرگرم نظر آيو سو هيءُ ممبئي ۾ به ڪيترن سنڌي پروگرامن ۾ ويو ۽ دور درشن ٽي وي جي هڪ پروگرام ۾ به شرڪت جي دعوت مليس.

ان دوري دوران انور پيرزادي ڪراچي ۽ ممبئي کي انڊس ڊيلٽا رستي ملائڻ جي هڪ شاندار ۽ انوکي آئيڊيا به ڏني. انور ان حوالي سان ممبئي ۾ اتان جي پروگرامن ۾ ۽ پريس آڏو توڙي هتي ڪراچيءَ ۾ ڀرپور انداز سان اها تجويز ڏني ته ”ڪراچي-ممبئي فيري سروس“ يعني ٻنهي شهرن کي انڊس ڊيلٽا جي سنڌو درياهه وارين ڪارين مان ننڍين ٻيڙين ۽ هوڙهن ذريعي پاڻ ۾ ملايو وڃي ته ان سان ڀاڙو ڪرايو به گهٽ ٿيندو، مفاصلو به گهٽجي ويندو ته گهري سمنڊ جي خطرن کان مسافر محفوظ رهندا ۽ وقت به گهٽ لڳندو. انور جي ان تجويز جي هندستان ٽائيمز اخبار به حمايت ڪئي هئي ته واقعي به ان حوالي سان ٻنهي ملڪن ۾ ڪوتاهه ٿيڻ گهرجي.

مونکي ذاتي طور تي بہ اهَا تجويز ڏاڍي پسند آئي. انور جو اهو خيال ڏاڍو Visionary هو. ڪراچي ۽ ممبئي کي ملائڻ واري ٻيڙي سروس ڪولڻ سان ڪراچيءَ جي پسگردائي ۾ سياحت کي بہ هٿي ملندي ۽ ماهيگيري کي بہ وڏا فائدا رسندا.

انور سفما جي وفد جو ڀهريون ميمبر هو جنهن سڀ کان اڳ ۾ ممبئي دوري بابت سفرنامو لکيو جيڪو روزاني عوامي آواز قسطن ۾ شايع ڪيو. مونکي خوشي آهي تہ انور پيرزادو اڪيڊميءَ عوامي آواز اخبار ۾ قسطوار ڇپيل ان سفرنامي کي ڪتابي شڪل ۾ آڻي انکي تاريخي ۽ دستاويزي حيثيت ڏئي ڇڏي آهي.

ڊاڪٽر جبار خٽڪ
چيف ايڊيٽر
روزاني "عوامي آواز" ڪراچي

مهاڳ

هڪ پيري منهنجي باري ۾ لکندي انور پيرزادي چيو هو تہ: ”سوچ جاڻ جي ڪاڻ آهي“. پر سندس هي سفرنامو ”ممبئي ياترا“ پڙهندي مونکي احساس ٿيو تہ پنجن ڏينهن جو بمبئيءَ جو سفر ڪندي ڪيترونہ علم ۽ ڄاڻ انور ان ۾ پرتي آهي.

انور ڄائو هڪ فقيراڻي گهر ۾ ۽ رهيو هڪ اهڙي ڳوٺ ۾ جيڪو وڪ تي اوتارن سان پريو پيو هو. شاهہ جمال، پريور فقير ۽ ٻين ڪيترن اوتارن تي اڄ بہ ڪيترائي راڳي ۽ شاعر ڳائيندا، وڄائيندا ۽ ميلو مچائيندا پيا اچن. شاهہ لطيف ۽ ٻيا صوفي شاعر ان ڳوٺ جي ماڻهن جي رت ۾ شامل آهن، جن مان انور انسپائريشن ورتي.

جوانيءَ جي ڏينهن ۾ الائي ڪٿان ڪيس شيخ اياز جو ڪتاب ”ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ هٿ چڙهيو، جيڪو منهنجي نالي ڪيل هو. اهو پڙهي جلديءَ ۾ اچي مون سان منهنجي ڳوٺ ”ٻنڊي“ ۾ مليو، جتي مان نظربند ڪيل هوس.

اڪثر دادو ڪئنال جي ڪَڙَ تي مان پنهنجي ڪارخاني (اَنَ جي ڇڙائيءَ جي سيلر) جي سامهون ڇانوَ ۾ کٽ وڇائي ويهندو هوس ۽ انور سان ڪچهريون ڪندو هوس.

1964_65ع واري دور ۾ ڊاڪٽر ڊيلس سان گڏ موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ وقت انور بہ شامل هو.

هن سڄي عمر جبلن، تاريخي آثارن، ٿَر جي ماڳ مڪانن ۽ درياهہ جي وهڪرن تي کوج ڪئي ۽ انهن ماڻهن سان ساٿ ڏنو جيڪي ان ڪاريہ ۾ هن سان گڏ رهيا. بدر ابڙو، ڪليم لاشاري، ايم ايڇ پنهور ۽ حاڪم علي شاهہ بخاري هن جا اتساهہ ڏيندڙ يارَ رهيا.

انور کي روزگار جي حاصلات ۽ پير کوڙڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪرڻي پئي. پرائمري ماستر کان سنڌ يونيورسٽيءَ جي انگريزي شعبي ۾ ليڪچرار ٿيڻ ۽ اتان ايئر فورس ۾ پائليٽ ٿيڻ بعد جو چوٽيءَ تان ڏکو کاڌائين تہ سڌو وڃي جيل وسايائين.

اهو معجزو ئي چئجي جو اتان صحيح سلامت ٻاهر نڪتو ۽ پوءِ هن جي پهرين اسائينمينٽ ”روزاني هلال پاڪستان“ (جيڪا پيپلز پارٽيءَ پاران سراج ميمڻ ايڊيٽر جي حيثيت ۾ هلائي رهيو هو) ۾ بحيثيت سب ايڊيٽر جي ٿي.

اُتان نڪتو تہ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪيل ”رشين ايمبسي“ جي پاران نڪرندڙ هڪ رسالي جو ايڊيٽر بڻيو. تڏهن اسان جا ڪي اديب تہ چتا ٿي سنڌس پوئتان پئجي ويا ۽ ڪن تہ هن جي باري ۾ مونکي الائي ڇا ڇا لکيو ۽ الزام تراشيون ڪيون پر هو ثابت

قدم رهيو ۽ دليريءَ سان لکندو ۽ ڌرتيءَ جي مسئلن جي اپٽار ڪندو رهيو.

ضياءالحق اقتدار ۾ آيو ته ڪراچيءَ مان ”رشين ايمبسي“ ڪي بند ڪيو ويو ۽ هن جي اُها نوڪري ختم ٿي وئي. بعد ۾ لاڙڪاڻي ۾ روزاني ”ڊان“ جو نمائندو بڻيو ۽ سنت ٿي سکر ۾ ”ڊان“ طرفان نڪرندڙ اخبار ”دي اسٽار“ جو بيورو چيف ٿيو.

پوءِ ايم آر ڊي جي تحريڪ دوران جيل ويو. جتان ٻاهر نڪري ڪراچيءَ ۾ ”ڊان“ جو اسٽاف رپورٽر ۽ بعد ۾ ”عوامي آواز“ ۽ ”سنڌ سجاڳ“ اخبارن جو ايڊيٽر بڻيو ۽ مون کان محمد علي پناڻ جي معرفت هفتيوار ڪالم لکايائين.

انور پيرزادي جي انهن اڪيچار ڪارنامن ۾ آمريڪا جو سفر ۽ هي هندستان جو سفر به آيو.

هي سفر، جيئن مون مٿي چيو ته رڳو پنجن ڏينهن لاءِ هو. پر ان ۾ بمبئيءَ جي تاريخ، بمبئيءَ جا سنڌ سان لاڳاپا، ورهاڱو ٿيڻ کانپوءِ بمبئيءَ جي ترقي، اتان جي سياست، مرهٽن ۽ سنڌين جا تعلقات ۽ وري مهاجرن ۽ سنڌين جي تعلقاتن تي به وڏي روشني پوي ٿي.

انور مون واري ڪاڻ ڪي ڪونيندي پاڻ به وڏو ڪوجي ۽ عالم ٿي ويو. موت هن کي وقت نه ڏنو. نه ته مونکي يقين آهي ته ادب ۽ عالمي ڄاڻ جي ميدان ۾ هو اڃا به وڏا ڪارناما سرانجام ڏئي ها.

هن جو هڪ ڪارنامو اهو به آهي ته هن موهن جي دڙي جو چوڌاري ڏهه ڪوهيءَ ۾ نوجوانن ۾ علم جي روشني ڦهلائي. نياڻين ۾ تعليم جي سجاڳي آندي. انهن لاءِ ڳوٺ ۾ اسڪول کولرايائين. ڳوٺ جو رستو پڪو ٺهرائڻ لاءِ جاکوڙ ڪيائين ۽ انسان دوستيءَ کي ايترو فروغ ڏنائين جو سندس ڳوٺ جو نالو ئي ”لٽل ماسڪو“ پئجي ويو. سنڌ ۾ ورلي ڪو اهڙو اديب هوندو، جنهن انور مان نه پرايو هوندو.

ايڏو اورچ، محنتي ۽ ڪاهوڙي انور پيرزادو هن پنجن ڏينهن جي بمبئيءَ جي سفرنامي مان به ظاهر آهي. هن بمبئيءَ جي سٽ کي سلجهائڻ لاءِ تاريخ، جاگرافي ۽ سياست، سيني تي بيبا ڪ نموني پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي.

مون هيل تائين جيڪي به سفرناما پڙهيا آهن، انهن جي ڀيٽ ۾ جيتري ڄاڻ انور جي سفرنامي مان حاصل ٿي آهي، اوتري شايد ئي ڪن ٻين سفرنامن مان حاصل ٿي هجي.

مان مڃان ٿو ته انور پيرزادي نه صرف مون کان سکيو پر هن به مونکي گهڻو ڪجهه سيکاريو، جنهن تي مونکي فخر آهي.

سوڀو گيانچنداڻي
لاڙڪاڻو
02_06_2007

سڀ مهاجر هڪ جهڙا آهن

ڪراچيءَ کان بمبئي ويندڙ هوائي جهاز جيئن ئي زمين کان آسمان جو رخ ڪيو ته مون پاسي ۾ ويٺل مسافر ڏانهن ڏٺو. هو سانوري رنگ جو هڪ ڪلين شيو ٿيل نوجوان هو. وقت پاس ڪرڻ لاءِ هن سان ڳالهائڻ شروع ڪيم ته هن هڪ اهڙي ڳالهه ٻڌائي جنهن مونکي چرڪائي وڌو!

اوهان سنڌي آهيو؟ هن منهنجي سنڌي ٽوپي ڏسي پڇيو. "جي، ها!"۔

"بمبئي ۾ اوهان کي ڪيترائي سنڌي ملندا"

"اڇا؟ واهه واهه"

"پر اوهان دل ۾ نه ڪيو ته سنڌين بابت اوهان کي هڪ ڳالهه ٻڌايان!"

"ها، ها! بلڪل ٻڌايو جيڪڏهن حقيقت آهي ته حقيقتون تسليم ڪبيون آهن! دل ۾ ڪرڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟"

هندستان جي ڪيترن علائقن ۾ محاوري طور مشهور آهي ته "جيڪڏهن اوهان جي پرسان نانگ ۽ سنڌي اچي لنگهن ته اوهان نانگ کي پهلي ڇڏي ڏيو پر سنڌي کي نه ڇڏيو".

"اوهه! واقعي؟ ڇا اهو سچ آهي ته سنڌين بابت ائين چيو ويندو آهي؟"

"سر! مان اها حقيقت ٿو ٻڌايانوَ پر مائينڊ ته نه ٿا ڪريو!"

"آءِ ڊونٽ مائينڊ اٽ آل"، مون چيو ۽ مونکي حُر تحريڪ تي يورپي مصنف لمبرڪ جي ڪتاب "ٽيررسٽ" ۾ پڙهيل اها ڳالهه ياد آئي جنهن ۾ هن لکيو آهي ته "سنڌ ۾ مون هڪ محاورو عام طور ٻڌو ته جيڪڏهن نانگ ۽ پنجابي اوهان جي آڏو اچي گذرن ته اوهان نانگ کي پهلي ڇڏي ڏيو پر پنجابيءَ کي نه ڇڏيو". اهو سوچي مان جهاز ۾ پرسان واري سيٽ تي ويٺل دهليءَ جي هندو نوجوان نالي نيتن شري وستوا ڏانهن حيرت سان ڏسڻ لڳس.

هن چيو "سر، مون گستاخي ته ڪانه ڪئي؟"

مون چيو "بلڪل نه" پر مان سمجهڻ ٿو گهران ته هندستان ۾ سنڌين لاءِ ائين ڇو ٿو سمجهيو وڃي؟

ان تي انهيءَ نوجوان جيڪو ڪراچي جي هڪ ڪيميڪل ڪمپنيءَ ۾ ڪنهن يورپي ملڪ طرفان ڪانٽريڪٽ تي ڪم ڪري رهيو هو ۽ بمبئي کان ٻئي جهاز ذريعي دهلي موڪل تي پئي ويو، تنهن چيو ته درحقيقت 1947ع ۾ ورهاڱي ڪانپوءِ سنڌ مان آيل سنڌي شرنارٿي (مهاجر) جيئن ئي بمبئي آيا ته اتي جي ڏنڌي واپار تي قابض ٿي ويا ۽ مقامي مرهٽا نسل جا ماڻهو جيڪي اڳي ئي پنتي پيل هئا

انور پيرزادو ممبئي ياترا لاءِ سفما جي وفد سان گڏ جهاز ۾ ويٺل، پويان صحافي صبيح الدين غوثي ۽ مشهور ڳائڻي ٽينا ثاني بہ ويٺل نظر اچي رهيا آهن

سي وڏيڪ احساس محرومي ۾ مبتلا ٿي ويا. اهڙو سلسلو هر هنڌ موجود هو جتي جتي سنڌي هندو پهتا هئا.

اها ڳالهه ٻڌي مونکي هڪ واقعو ياد آيو جيڪو مون ڪنهن دوست کان ٻڌو هو تہ ورهاڱي کانپوءِ سنڌ مان لڏپلاڻ ڪري ويل هڪ غريب سنڌي هندو هندستان جي هڪ شهر ۾ کنڊ جو واپار ڪرڻ لڳو ۽ ٿورڙن ڏينهن اندر سڄي شهر جي بزنس تي ڇانئجي ويو. جڏهن هن کان سندس ڪاميابي جي راز بابت معلوم ڪيو ويو تہ هن چيو تہ مان جنهن قيمت تي کنڊ خريد ڪندو آهيان، انهيءَ قيمت تي وڪرو ڪندو آهيان. ان ڪري سڄي بازار ۾ منهنجو مال سستو هوندو آهي ۽ ان ڪري ٻين جا دڪان بند ٿيڻ لڳندا آهن.

ان تي هن کان وري پڇيو ويو تہ پوءِ اهڙي واپار مان توکي فائدو ڪهڙو ٿو ملي؟ تہ هن وراڻيو تہ کنڊ وڪرو ٿيڻ کانپوءِ ان جي خالي ٿيل ٻوري جا پئسا منهنجو نفعو هوندو آهي.

اهو قصو جڏهن مون پنهنجي همسفر هندستاني نوجوان کي ٻڌايو تہ پوءِ هن کي دلجاءِ ٿي تہ سنڌين بابت پاڻ کان عمر ۾ وڏي ماڻهوءَ کي مون جيڪا ڳالهه ٻڌائي آهي، ان تي هو اندر ۾ ناراض نہ ٿيو آهي پر منهنجي ڳالهه جي تائيد ڪري رهيو آهي.

هندستان جي ڪيترن علائقن ۾ سنڌين کي نانگ کان بہ وڌيڪ خطرناڪ سمجهڻ واري اها ڳالهہ مون جڏهن ڪراچيءَ کان بمبئي ويندڙ وفد ۾ شامل ڪراچيءَ جي هڪ مهاجر دوست کي ٻڌائي تہ هنُ چيو تہ "اها مهاجر نفسيات آهي". جيڪو ماڻهو پنهنجو وطن ڇڏي (۽ وطن گهڻو ڪري مجبوريءَ کان ڇڏبو آهي) ٻئي ملڪ ۾ ويندو آهي، سو اتي وڃي وڏي جفاڪشيَ سان سخت پورهيو ڪندو آهي، جنهن ڪري هن جي مالي حالت پڻ سڌري ويندي آهي ۽ هو ٻين تي حاوي بہ ٿي ويندو آهي. اهڙي ماڻهوءَ ۾ لالچ، لوڀ، ظالماڻي ترقيءَ جو تصور ۽ ڪڏهن ڪڏهن خوفناڪ خود پرستي ۽ موقعي پرستي جو مظاهرو ڪرڻ ۽ غير انساني هلت هلڻ (پنهنجي ذاتي فائدي لاءِ) جهڙا لاڙا پيدا ٿيندا آهن.

مان سوچي رهيو هوس تہ واقعي پنهنجو وطن ترڪ ڪرڻ انسان لاءِ ڪيڏي نہ بدبختي آهي. شايد اهو ئي سبب آهي جو ڪامريڊ سوڀي گيانچنداڻيءَ جو هند توڙي سنڌ ۾ وڏو مانُ آهي ڇاڪاڻ تہ هن ۽ هن جي خاندان ٻين بہ ڪيترن ئي هندو خاندانن سان گڏ 1947ع واري بحران کي برداشت ڪري سنڌ نہ ڇڏي ۽ پنهنجي ڌرتي تي رهي سختيون برداشت ڪرڻ جي باوجود شاناڻي زندگي گذاري.

ان تي مونکي هڪ ٻي ڳالهہ بہ ذهن تي تري آئي جيڪا ڪنهن دوست ڪجهہ وقت اڳ مونکي ٻڌائي هئي. هن چيو تہ هڪ غريب ماڻهو جنهن جي معاشي حالت خراب هئي ۽ نہ سڌرندي هئي سو اسلام جي پيغمبر وٽ آيو ۽ کين ڇيائين تہ

سائين منهنجي معاشي حالت نہ ٿي سڌري، مان ڇا ڪيان؟ پيغمبر اسلام هن کي چيو تہ ابا تون هجرت ڪر. هن هجرت ڪئي ۽ لڏ پلاڻ ڪري ڪنهن ٻئي ملڪ ويو، جتي هن محنت مزدوري ڪئي ۽ حالت ڪجھ بهتر ٿي ويس. پر هو وري موٽي آيو ۽ ڪيس چوڻ لڳو تہ سائين منهنجي حالت اڃا بہ نہ ٿي سڌري!! ان تي هن کي وري بہ صلاح ڏني وئي تہ تون وري بہ هجرت ڪر!!

سو واقعي پرڏيهہ وڃڻ سان ماڻهو نئين ماحول ۾ داخل ٿئي ٿو، اوپري ملڪ ۾ رهڻ سبب هن ۾ غير يقيني، غير محفوظ رهڻ ۽ بي پاڙيءَ واري ڪيفيت پيدا ٿئي ٿي، جنهن ڪري هو پنهنجي وطن جي مقابلي ۾ وڌيڪ محنت ڪري ٿو ۽ خوشحال ٿئي ٿو.

اهو ئي سبب آهي جو سنڌ مان لڏپلاڻ ڪري ويل سنڌي هندو هن وقت الهاس نگر ۾ چون ٿا تہ ڏاڍا خوش آهن، سکيا ستابا آهن ۽ دولتمند ٿي ويا آهن پر سنڌ کان وڇوڙي وارو سُور سندن اندر ۾ ناسور ٿي ويو آهي.

آءُ بدليا، ڪر بينتي، ڪون تمهار ديس
سُکُ تو اپڻي گھر ۾، دک تان پرديس.

پڻائي چيو:

سُخو جي ساڻيهہ، تہ بہ ونهيان ئي وترو،
گھوريو سو پرڏيهہ، توڙي ڦلن ڇانئيو.

يعني پنهنجو ديس ڀلي غريب هجي پر پوءِ بہ شاهوڪارن کان شاهوڪار آهي (ونهين ويڙهيچن لاءِ، يعني سکين ستابن يا شاهوڪار ماروئڙن لاءِ) ۽ پرديس گھوريو ڀلي تہ گلن سان ڇانئيو پيو هجي.

البتہ ان جي اها معنيٰ ناهي تہ ماڻهو پنهنجو ملڪ ڇڏي ڪاڏي بہ نہ وڃي. دنيا گھمڻ، سڌريل ملڪن ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ، پرڏيهہ ۾ وڏين پگھارن وارين نوڪريون ڪرڻ يا وڻج واپار ڪرڻ وغيره انسان کي اڳتي وڌڻ جو دڳ ڏيکارڻ جي برابر آهي پر گھمي ڦري پنهنجي ديس، وطن، ڳوٺ ۽ گھر ۾ اچڻ سان ماڻهو ائين سڪون محسوس ڪري ٿو جيئن ٻارُ ماءُ جي هنج ۾.

2001ع ۾ آمريڪا جي گاديءَ واري شهر واشنگٽن (ڊي سي) ۾ اتان جي اونهاري (هتان جي هلڪي سياري جهڙا) چار مهينا (مئي کان سيپٽمبر تائين) گذاري موٽيس تہ اتي هڪ ايشيائي ملڪ جي پي ايچ ڊي خاتون مونکي چيو تہ ”انورا آمريڪا بي روح سماج آهي“. ۽ جڏهن مان هن کي ڀٽائي جو مٿي ڏنل ”گھوريو سو پرڏيهہ“ وارو بيت معنيٰ سان پڙهي ٻڌايو تہ ان ڏينهن هن فيصلو ڪيو تہ ائنده سالن کان آمريڪا ۾ رهائش ختم ڪري پنهنجي ملڪ موٽي ويندي.

سو بمبئي ۾ گھاريل پنجن ڏينهن جي ڪٿا جي هيءَ ابتدا آهي. هي موقعو مونکي سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن (سفما) پاران روزانہ عوامي

آواز جي ڊاڪٽر جبار خٽڪ ڏنو جيڪو ان تنظيم جو پاڪستان ۾ ڪوآرڊينيٽر آهي. 23 کان 27 مئي تائين 30 ڄڻن واري وفد ۾ ڪراچي ۽ بمبئي وچ ۾ عوامي رابطا پيدا ڪرڻ، ٻنهي بحري بندرن وچ ۾ قديم تاريخي لاڳاپا قائم ڪرڻ ۽ ڪراچي- بمبئي جاڙا شهر ڀيهر بحال ڪرائڻ جي سلسلي ۾ هي پروگرام رٿيو ويو هو. جنهن جي موٽ ۾ وري هندستان کان 30 ڄڻن جو وفد 10 جون کان 16 جون تائين ڪراچي اچڻو آهي.

سفما جو ان حوالي سان پروگرام يا ان جي سوچ ڏاڍي انوکي آهي. ان جو خيال آهي ته سول سوسائٽي ۽ عام ماڻهو پنهنجو ڪردار نڀائين. مثال ڪراچي جي پريس ڪلب جيڪڏهن بمبئي جي پريس ڪلب سان تعلقات قائم ڪري گڏيل پروگرام شروع ڪري ته ڪيس ڪير به ڪونه روڪيندو. اهڙي طرح هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ عوامي سطح تي واپارين، دانشورن، ليکڪن، فنڪارن، ڳائڻن ۽ ٻين ماڻهن وچ ۾ امن ۽ دوستي جا ناتا قائم ٿي سگهن ٿا ۽ اهڙو ڪم ٻنهي ملڪن جي حڪومتن جي پاليسين جو انتظار ڪرڻ بنا هاڻي کان ئي شروع ڪري سگهجي ٿو.

مُمبا ديوي

ڪراچيءَ جي سامونڊي ڪناري ڪان ڏکڻ اوڀر ڏانهن وڃبو ته 200 ناٽيڪل ميلن تي بمبئي جو شهر ايندو. اڳتي وڃبو ته "گوئا" نالي هڪ ٻيو شهر ايندو جنهن لاءِ اسان جي وفد ۾ شامل لورن ڊي سوزا جو چوڻ هو ته اهو بمبئي ۽ ڪراچي ٻنهي کان سهڻو علائقو آهي.

چون ٿا ته بمبئي قديم زماني ۾ ستن (7) ٻيٽن تي پکڙيل هڪ علائقو هو جنهن ۾ گهڻو ڪري ميربحر ۽ مڇيرا ماڻهو رهندا هئا جن کي "ڪال" يا "ڪيل" سڏيو ويندو هو. دراوڙي نسل جا اهي ٻيٽاري ماڻهو هڪ ديويءَ جي پوڄا ڪندا هئا جنهن جو نالو "مُمبا ديوي" هو. ان ڪري جنهن علائقي يا شهر کي سنڌي "بمبئي" سڏين ٿا ۽ انگريز "بامبي" (Bombay) ڪوٺين ٿا، ان کي ديسي لوڪ پنهنجي ٻوليءَ ۾ "ممبئي" چون ٿا. هندستان حڪومت هن شهر جو هن وقت سرڪاري طور نالو "مُمبئي" رکي ڇڏيو آهي. (نوٽ: "ڪيل" ماڻهو اسان سنڌو درياءَ جي ڪنارن تي پنجاب ۾ به ڏٺا 1989 واري Expedition Indus دوران).

پر اسان سنڌي جن جي وطن سنڌ کي انگريزن 1843ع ۾ فتح ڪرڻ ڪانپوءِ بمبئيءَ سان ملائي ڇڏيو هو جتان سنڌ کي 1936ع ۾ جدا ڪيو ويو ۽ اها تحريڪ سر شاهنواز ڀٽي، جي ايم سيد ۽ هن جي همعصر مسلم ليگي اڳواڻن هندو-مسلم ورهاڱي واري خيال سان هلائي هئي جنهن ڪانپوءِ سنڌ کي چيو ويو ته اوهان جو تاريخي ۽ جاگرافيائي طور "بامبي پريزيڊنسي" Bombay Presidency نه پر پنجاب سان تعلق آهي. اهڙي طرح انهيءَ سوچ جو منطقي نتيجو پاڪستان جي صورت ۾ 1947ع ۾ نمودار ٿيو. پنجاب ۽ سنڌ برابر سنڌو ماٿري واري مهين جي دڙي ۽ هڙپا تهذيب جي ثقافتي پٽيءَ ۾ واقع آهن، جڏهن ته سنڌ ۽ بمبئي ساڳي سامونڊي ڪناري تي واقع آهن. پر انگريزن کي انتظامي طور برٽش انڊيا ۾ بمبئي-سنڌ اتحاد وڌيڪ آسان لڳندو هو جڏهن ته هندو-مسلم ورهاڱي ڪانپوءِ سنڌ ۽ پنجاب جو اتحاد فطري ڳالهه ٿي وئي.

سو سنڌين لاءِ هڪ چوڻيءَ مطابق "اڌو مٺو اڌي ڄائي، اسان اهڙا جي تهڙا"، واري ويڌن ٿي. اڳي بمبئي اسان تي راڄ ڪندي هئي، پوءِ الهندو پنجاب راڄ ڪرڻ لڳو وچ ۾ ڪجهه وقت دل پشوري ڪرڻ جو ٿورو موقعو ڏنو ويو ۽ ڪراچي کي پاڪستان جو گاديءَ وارو هنڌ مقرر ڪيو ويو ۽ اسان سنڌين کي چيو ويو ته اوهان کي بمبئي کان آزاد ڪيو اٿئون هاڻي اوهان ڪراچيءَ جي ماتحت آهيو جيڪا سنڌ ۽ پاڪستان ٻنهي جو گادي وارو هنڌ آهي. اسان اجا اها خوشي ملهائي پوري ئي نه

ڪئي ته فيلڊ مارشل جنرل محمد ايوب خان پاڪستان جي گادي ڪراچي مان منتقل ڪري اسلام آباد ڪٺي هليو ويو.

هاڻي هوائي جهاز جيترو وقت ڪراچي ڪان اسلام آباد ٿو وٺي، اوترو وقت ڪراچي ڪان بمبئي وڃڻ تي به لڳي ٿو پر اسان تي حڪمراني بمبئي جي نه اسلام آباد جي آهي، جنهن جي روڊ تي هٽ جي آگر گسائي، نڪ تي رکي، سنگهي، هڪ بنگالي دانشور بنگلاديش ٺهڻ کان اڳ هڪ دفعي چيو هو ته "مونکي ان مان سڻيءَ جي بوءِ ٿي اچي".

ياد رهي ته گڏيل پاڪستان ۾ يعني جڏهن پاڪستان جو وڏو اڌ (اوڀر پاڪستان) 'گڏ هوندو هو تڏهن سڻي جو پرڏيهي واپار پاڪستان کي ڪافي شاهوڪاري ڏيندو هو. سو ان بنگالي دانشور جو مقصد اهو هو ته اسلام آباد بنگال جي سڻي وڪڻي تعمير ڪيو ويو آهي. سوليءَ سنڌيءَ ۾ ايئن چئبو.

خير 93 سال بمبئي سان گڏ رهڻ ڪانپوءِ 70 سال وڇوڙي جا گذاري هاڻي جڏهن سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن (سفما) جي پيلٽفارم تان امتياز عالم ۽ ڊاڪٽر جبار خٽڪ اسان 30 ڄڻن واري وفد کي "ڪراچي-ممبئي ايڪسچينج پروگرام" تحت هندستان جي وڏي ۾ وڏي ساموندي بندر ۽ معاشي مارڪيٽ ڏانهن وٺي ويا ته مون وٽ تي ڪيترن دوستن کان اهو سوال ڪيو ته جيڪڏهن اوهان کي هي سڀ ڪجهه ڪرڻو هو ته پوءِ 1947ع جو پيدا ڪيو؟

ان سوال جو جواب ممتاز صحافي صبيح الدين غوثي به ڏنو. جنهن ٻڌايو ته هو بمبئي جي هڪ اسپتال ۾ چائو هو ۽ وفد ۾ شامل ڪراچي جي ڪيترن وڏن واپارين سان چئمبر آف ڪامرس اينڊ انڊسٽري، اسٽاڪ ايڪسچينج ۽ جوڙيا بازار جي سربراهه واپارين به ڏنو. سڀني جواب مان ايئن پئي لڳو ته گڏيل هندستان ۾ اقليت طور رهندڙ گهٽ شاهوڪار واپاري جنهن ٽاٽا ۽ برلا جهڙن وڏن هندو سيٺين سان مقابلي جي سگهه نه پئي ساري سگهي، سو ڪوٽا سسٽم جي بنياد تي پاڪستان نالي پنهنجو ننڍڙو مارڪيٽ ٺاهي گڏيل 58 سالن ۾ ايترو شاهوڪار ٿي ويو آهي جو هاڻي هو هندستان جي وڏي واپاريءَ سان وڻج واپار ڪندي خوفزده نٿو ٿئي. اچا به هن کي هندستان جي هڪ ارب انساني آبادي ڏسي وات ۾ پاڻي پرچي رهيو آهي ۽ هو سوچي رهيو آهي ته هو پنهنجي واپاري وکر لاءِ هندستان ۽ ڏکڻ ايشيا وارو وڏو مارڪيٽ ڇو نه ڳولي وٺي، رڳو پاڪستان تائين محدود ڇو رهي؟؟

ان معاشي مامري تي ڳالهين جي ڏي وٺ، بحث مباحثو، واعظ نصيحتون ۽ تقريرون بمبئي جي پنجن ڏينهن واري دوري دوران برابر ٿينديون رهيون جنهن دوران ٻنهي ڌرين يعني هندستاني ۽ پاڪستاني ماڻهن، واپارين، دانشورن، صحافين ۽ ٻين لوڪن جو اهو خيال هو ته سرحدون ختم ٿيڻ گهرجن.

سرحدون ته انٽرنيٽ اڳيئي ختم ڪري ڇڏيون آهن. اڳي ڇوندا هئاسون ته

بمبئي شهر جيڪو قديم زماني ۾ ستن ٻيٽن تي پکڙيل هو. هن کي سنڌي بمبئي جڏهن ته انگريز بامبي (Bombay) ڪوٺين ٿا جڏهن ته ديسي لوڪ پنهنجي ٻوليءَ ۾ ان کي ”بمبئي“ چون ٿا. هندستان حڪومت به هن شهر جو سرڪاري نالو ممبئي رکيو آهي. ممبئي شهر تي اهو نالو ”ممبا ديو“ ڪري پيو جنهن کي قديم زماني ۾ دراوڙي نسل جا ٻيٽاري ماڻهو پوڄا ڪندا هيا. هيءُ ئي اهو شهر آهي جنهن سان انگريزن 1843ع ۾ سنڌ کي ملائي ڇڏيو هو جتان ان کي يعني سنڌ کي 1936ع ۾ جدا ڪيو ويو ان زماني ۾ ڪراچي ۽ بمبئي ”جاڙا“ شهر ڪري ليکيا ويندا هئا.

پاڪستان ۽ هندستان جون حڪومتون هڪٻئي سان دوستي ڪن نہ اسان نئين ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني طرفان قائم ڪيل واپاري ڪوٺين جو رڪارڊ وجي پڙهي اچون جيڪو انڊيا آفيس ۾ رکيل آهي. انٽرنيٽ اچڻ ڪانپوءِ هاڻي ان لاءِ سرحد پار ڪرڻ ضروري ناهي. پنهنجي گهر جي ڪمري ۾ ويهي، سنڌ جي ڪنهن بہ علائقي ۾ ويهي، جبلن، ٿر واري رڻ پٽ ۾، انڊس ڊيلٽا ۾، سنڌو درياهہ جي سيني تي ترندڙ ٻيڙي ۾، ڪاچي ۾، ڪڇي ۾ يا ڪنهن شهر ۾ ويهي انٽرنيٽ ذريعي اوهان هندستان جي انهيءَ لئبرريءَ ۾ داخل ٿي سگهو ٿا، جتي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو نئين ۾ ٿيندڙ ڪاروبار جو پوٿا ميل رکيل آهي.

سو ان ڪري سفما جو چوڻ هو تہ هاڻي انتظامي ۽ سياسي سرحدون رڳو اکين جو ڏيءُ وجي بچيو آهي ۽ اها ڳالهہ حقيقت بہ ثابت ٿي جڏهن پاڪستان ۽ هندستان جا واپاري بمبئي ۾ پاڻ ۾ گڏيا ۽ اسان صحافي وات ۾ آڱر وجهي اچرج وچان سندن ڳالهيون ٻڌي رهيا هئاسون. هو چئي رهيا هئا تہ هن وقت هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ سرڪاري طور سڌو واپار جيڪڏهن هڪ ريئي جو هلي رهيو آهي تہ سنگاپور ۽ دبئي وغيره جهڙن ٽياڪڙ ملڪن وسيلي ٻنهي ملڪن وچ ۾ جيڪو وڏندڙ واپار آهي سو گهٽ ۾ گهٽ هڪ سئو ريين جي ماليت کي وجي رسيو آهي.

ان ڪري ٻنهي ڌرين جو چوڻ هو تہ پاڻ ۾ سڌو واپار ڪجي تہ جيئن ٻنهي ڌرين کي سڌو نفعو ٿئي ۽ ٽين ڌر يعني Middle man ٻنهي ڌرين جو نفعو هڙپ نہ ڪري وجي جيڪو هن وقت ٿي رهيو آهي.

ان حوالي سان ٻہ ٻيا ويچار ڏاڍا اهم هئا جيڪي پاڪستان پيپلز پارٽي جي تاج حيدر ۽ سفما جي هندستاني توڙي پاڪستاني قيادت پئي ونديا. بحث مباحثي ۾ حصو وٺندي. تاج حيدر ان ڳالهہ تي زور ڏيندو رهيو تہ پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ سڌو واپار وڌائڻ سان ٻنهي ملڪن جا سرمائيدار پلي اچا بہ موٽا ٿين پر ٻيلي ٻنهي ڌرين کي گهرجي تہ انهيءَ غريب ٽين ڌر جو سوچين جنهن کي "صارفين" ڪوٺجي ٿو جيڪي واپاري وکر جا خريدار آهن. سو غريبن جو خيال رکي پوءِ ئي سرمائيدارن کي وڌڻ ويجهڻ جو موقعو ملڻ گهرجي.

ان حوالي سان سفما يعني سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن جي اڳواڻن امتياز عالم (پاڪستان) ۽ ڪي ڪي ڪٽيال توڙي ونود شرما (هندستان) جو چوڻ هو تہ عام لوڪن کي هاڻي اڳتي وڌي پنهنجو موقف زوريءَ حڪمرانن تي مڙهڻ گهرجي. يعني هندستان ۽ پاڪستان جا صحافي پنهنجي ليکي گڏيل پروگرام ناهين، ليکڪ پنهنجي سطح تي سهڪار ڪن، يونيورسٽيون پاڻمرادو ناهن تي صحيحون ڪن ۽ واپاري چئمبر ڪنهن ٽين ڌر کان پڇڻ بغير هڪٻئي سان واپار وڌائين. سول سوسائٽي ايئن ڪندي تہ حڪومتون پاڻ مجبور ٿي ويندين ۽ هڪٻئي سان صلح ۽ شانتي ۾ رهنديون.

سو اهي بحث پنهنجي جاءِ تي پر مونکي وڏي تانگھہ اها هئي تہ ڪراچي ايئرپورٽ تان جهاز اڏامندو ۽ سامونڊي ڪنارو وٺي هلندو تہ مان هيٺ انڊس ڊيلٽا جو نظارو ڪندس، پر ٿيو ايئن جو ڪراچي جو آسمان ڪڪرن سان پريو پيو هو سو چتائي ڏسي ڪڪرن ۽ جهڙالي وچان ڪي ڪي ٽڪرا ڊيلٽا جا نظر آيا نہ تہ باقي رڳو ڌنڌ هو. ساڳي حالت بمبئي ايئرپورٽ تي بہ هئي، اتان جو آسمان بہ ڪڪرن سان ڇانيل هو ان ڪري مٿان آسمان کان بمبئي جو نظارو ڪرڻ محال ٿي لڳو. ڪراچي ۽ بمبئي وچ ۾ شايد اها بہ هڪجهڙائي هئي.

ڪراچي_مُمبئي معاشقو

ڪنهن زماني ۾ ڪراچي ۽ بمبئي ”جاڙا“ شهر ڪري ليکيا ويندا هئا. گڏيل هندستان ۾ ورهاڱي کان اڳ توڙي پاڪستان ۽ ڀارت وارن جدا جدا ملڪن ۾ ٻنهي شهرن جي اهميت ساڳي هئي ڇاڪاڻ ته اهي بحري بندر پنهنجي مُلڪ لاءِ هئا. بحري بندر انسان جي جسم ۾ دل جيان ٿئي ٿو جتي سڄي جسم جو رت جمع ٿي، ورهائجي، جسم جي ذري ذري ۾ پکڙجي وڃي ٿو. بحري بندر تي پڻ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اقتصادي ۽ زرعي وکر جمع ٿين جن جو بعد ۾ وڻج واپار ٿئي ٿو. بحري بندر تان مال ٻاهرين ملڪن ڏانهن وڪري لاءِ وڃي ٿو ۽ ٻاهرين ملڪن کان خريد ڪيل سامان ملڪي استعمال لاءِ اچي ٿو.

ڪراچي جو بندر جنهن جو ماضي ديبل بندر هو سو سنڌو ماٿريءَ جي جاگرافي ۾ اهم جاءِ والاري ٿو ڇاڪاڻ ته سنڌو ماٿري جو سمنڊ سان رابطو پيدا ڪري ٿو. سمنڊ سان رابطي سبب دنيا سان رابطو قائم ٿي وڃي ٿو جنهن جا فائدا ۽ نقصان هڪ جهڙا آهن. سڄي دنيا سان وڻج واپار وسيلي ترقي به ڪري سگهجي ٿي ۽ سموري دنيا جي ملڪن جون جلهون ۽ جارحيتون به ڀوڳڻيون پون ٿيون.

اهو ئي سبب آهي جو اڄ پاڪستان جو سڀ کان اهم صوبو سنڌ آهي ڇاڪاڻ ته ان جون سرحدون سمنڊ سان لڳن ٿيون. پنجاب کي مليل اهميت هترادو آهي، سياسي نوعيت جي آهي ڇاڪاڻ جو اهو حڪمرانن جي رهائش جو علائقو آهي، نه ته آمدني جي لحاظ کان وري به ڪراچي شهر ملڪ جي مڙني حصن کان وڌيڪ ناڻو ڪمائي پاڪستان کي ڏئي ٿو جنهن ڪري اين ايف سي ايوارڊ جي آمدني يا آبادي جي بنياد تي ورهاست جو مطالبو ترتيبوار سنڌ ۽ پنجاب ڪندا رهيا آهن.

بمبئي شهر به ڀلي ته هندستان جي مهاراشٽر رياست جي گاديءَ جو هنڌ آهي پر سڄي هندستان جي معيشت لاءِ ڪرنگهي جو ڪم ڏئي ٿو.

دنيا جي سڀ کان وڏن 20 شهرن مان 15 شهر سامونڊي ڪنارن تي اڏيل آهن. بمبئي ۽ ڪراچي به انهن مان ٻه وڏا شهر آهن. باقي شهرن جا نالا هي آهن: ٽوڪيو، ڍاڪا، سائو پالو، دهلي، مڪسيڪو سٽي، نيويارڪ، ڪلڪتو، لاگاس، لاس اينجلس، شنگهائي، ميٽرو مينلا، بيجنگ ۽ قاهره. آبادي جي لحاظ کان دنيا جي انهن 15 وڏن شهرن مان بمبئي ٻئي نمبر تي ۽ ڪراچي نائين نمبر تي آهي. هونئن بمبئي ايريا جي لحاظ کان ڪراچيءَ کان تمام ننڍڙو شهر آهي ان جي ڀيٽ ۾ 4355 چورس ڪلوميٽر آهي جڏهن ته ڪراچي جي ڀيٽ ان کان ٽيڻي آهي ۽

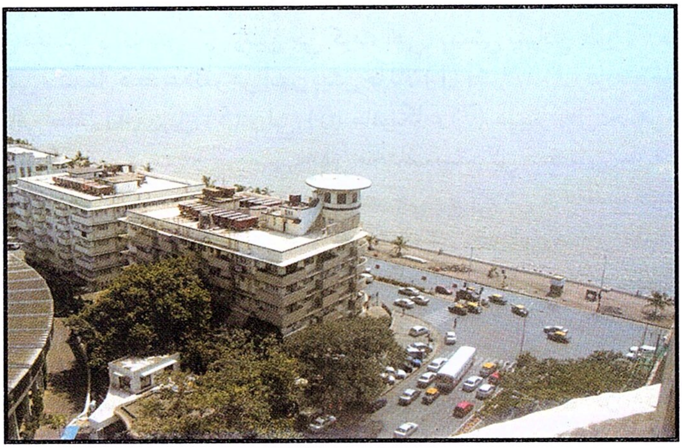

ممبئي جيڪو سامونڊي بندر هئڻ ڪري دنيا جي 15 وڏن سامونڊي شهرن مان هڪ هئڻ جو اعزاز رکي ٿو. اها به دلچسپ ڳالهه آهي ته دنيا جا جيڪي 20 وڏا شهر ليکيا وڃن ٿا انهن مان 15 شهرن کي سامونڊي بندرگاهه آهن.

هندستان جو وڏي ۾ وڏو سامونڊي بندر

ڪراچيءَ کي سمنڊ واري پاسي کانسواءِ باقي پاسن ڏانهن وڌڻ لاءِ اڻ کٽ زمين آهي. ان جي مقابلي ۾ بمبئي کي زمين جي کوٽ آهي. بمبئي بنيادي طور 7 (ستن) ٻيٽن تي مشتمل هڪ علائقو هو. انهن ٻيٽن جا نالا (1) ڪولابا، (2) فورٽ (قلعو)، (3) ڀائي کُلا، (4) پَريل، (5) ورلي، (6) ماٽونگا ۽ (7) مهيم آهن. جڏهن شهر وڌڻ لڳو ته حڪومت هترادو طور مٽي وجهي مختلف ٻيٽن کي هڪ ٻئي سان ملائي شهر ٺاهيو. اهو ئي سبب آهي جو بمبئي شهر جي وچ وچ تي سامونڊي ڪنارا ۽ مٿرين ڊرائيو آهن جن سان شهر جو حسن ٻيڻو ٽيڻو ٿي وڃي ٿو. رات جي وقت شهر جي وچ ۾ سامونڊي ڪناري جو هڪ اڌ گول اهڙو آهي جنهن تي جڏهن بلبن جي قطار ظاهر ٿئي ٿي ته اهو نظارو روشنين جي هار جيان لڳي ٿو. ان ڪري اُن کي Queen's Necklace يعني راڻيءَ جو هار سڏين ٿا.

ڪراچي ۽ بمبئي ۾ ڪيترين هڪجهڙاين ۽ ڪيترا فرق آهن. هڪ فرق اهو به آهي ته ڪراچي شهر جو سامونڊي ڪنارو ڏسڻو هجي ته قصد ڪري ڪلفٽن، هاڪس بي يا پئراڊائيز پوائنٽ وغيره وڃڻو پوندو. پر بمبئي شهر ۾ روز مره جي ڪم ڪار لاءِ جيڪو به ماڻهو گهر کان ٻاهر نڪرندو سو به ٽي دفعا ضرور سامونڊي ڪناري تان گذرندو ڇاڪاڻ ته سامونڊي ڪنارا شهر جي وچ ۾ آهن. هاڻي ته حڪومت سامونڊي پاڻي مٿان 22 ڪلوميٽر ڊگهو رستو ٺاهڻ جي رٿا جوڙي آهي ته جيئن شهر تي ٽريفڪ جو دٻاءُ گهٽ ٿي سگهي. ان سان شهر جو حُسن اڃا به وڌي ويندو.

بمبئي شهر کي زمين جيئن ته گهٽ آهي، ان ڪري ان جون عمارتون آسمان جو رخ ڪن ٿيون ۽ ٽريفڪ هلائڻ لاءِ انڊر گرائونڊ ميٽرو ريلوي جي رٿا تيار ڪئي وئي آهي. هن وقت شهر ۾ تعميرات جو ڪم تيزي سان هلي رهيو آهي ڇاڪاڻ ته شهر جو 55 سيڪڙو ڪچيون آباديون آهن. شهر ۾ گهرن ۽ پلاٽن جا اگهه آسمان سان ڳالهيون ڪري رهيا آهن. اسان کي پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته گهر لاءِ پلاٽ جو چورس فٽ چاليهه هزار رپين ۾ ملي ٿو ۽ هڪ فليٽ جي قيمت 5 يا 7 ڪروڙ رپين کان گهٽ ناهي. ان ڪري ڪيترا ماڻهو پنهنجن ٻارن جون شاديون نه ٿا ڪرائين ڇاڪاڻ ته وٽن جاءِ ڪانهي. مالابار هِل جهڙن خوبصورت علائقن ۾ ته هاڻي نه ڪو ماڻهو پنهنجو گهر وڪڻي ٿو ۽ نه ڪو ٻيو ماڻهو نئون گهر خريد ڪري ٿو.

شهر جي اهڙي صورتحال جي روشنيءَ ۾ ڇچ غريب ماڻهن جي جياپي جو وڏو مسئلو آهي. مثال بمبئي شهر جي عملدارن پاڻ پئي ٻڌايو ته اڌ کان وڌيڪ ماڻهو ڪچين آبادين ۾ رهن ٿا جڏهن ته 65 لک ماڻهو رستن جي وَٽِ ۾ آسمان هيٺان سمهن ٿا ڇاڪاڻ ته کين گهر گهاٽ ناهي. سو هنن جو چوڻ هو ته 12 لک ننڍا گهر اڏڻ جي هڪ رٿا تيار ڪئي اٿئون جنهن ۾ هوريان هوريان هنن ماڻهن کي منتقل ڪنداسين. بمبئي جي ميٽرو پوليٽن ڪمشنر ڊاڪٽر ٽِي چندر شيکر جو چوڻ هو ته

اسان وڏيڪ غيرقانوني طور ايندڙ ماڻهن تي ڪنٽرول ڪرڻ کان پوءِ ڪچين آبادين ۾ ويندل ماڻهن کي آباد ڪرڻ واري پروجيڪٽ تي ڪم ڪري رهيا آهيون. هن جو چوڻ هو ته رهائش انسان جو بنيادي انساني حق آهي جنهن کان هن کي محروم ڪري نه ٿو سگهجي ۽ نه وري هندستان سرڪار ڪنهن غريب ماڻهوءَ جو گهر بلڊوز ڪرڻ جهڙي ڏاڍائي ڪري سگهي ٿي. ان ڪري اسان نوان گهر ناهي ماڻهن کي انهن ۾ ويهاري هر ڪٽنب کي ويهه هزار رپيا روڪ به ڏيون ٿا ته جيئن اهي پاڻ کي ۽ گهر کي ٺاهي ٺيڪ ڪري سگهن.

بمبئي شهر جا عملدار جيڪي گهڻو ڪري نوجوان ۽ ننڍي عمر جا پئي لڳا تن ۾ وڏي چاڻ ۽ سگهارو جذبو پئي نظر آيو. البت سوالن جا جواب معلوم ڪرڻ ڪانپوءِ اندازو ٿي رهيو هو ته هو ڪن ڳالهين کي وڌائي پيش ڪري رهيا هئا ۽ ڪي ڏاڍون به هنيائون پئي جن تان سوالن جي جوابن دوران ڦري ويا. پر هڪڙي ڳالهه واضح هئي ته هو ترقي جي راهه تي گامزن هئا. شهر ۾ فلاءِ اوور ٺهي رهيا هئا. ڪنهن به مصروف ترين روڊ تي دونهون نظر نه آيو. سيئي گاڏيون ۽ رڪشائون سي اين جي سان هلي رهيون هيون. شهر ۾ پنج ڏينهن گهمندي ڦرندي اسان ڪو روڊ حادثو نه ڏٺو ۽ نه ان بابت اخبار ۾ ڪا خبر پڙهي. شهر ۾ ڌوڙ، ڪرائيم، ڦرجا واقعا ۽ قتل وغيره شايد بلڪل ٿئي نه هئا. پرڏيهي سياح ۽ خاص ڪري اڪيليون عورتون رات ڏينهن هر جاءِ تي بي خوف نظر پئي آيون. شهر جي وچ ۾ ساموندي ڪنارن تي مقامي نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون پاڪر پايون ويٺا نظر آيا پر ڪين ڪارو ڪاري ڪري قتل ڪرڻ وارا ڪونه هئا. شهر جي وچ وچ تي مندر، مورتيون، ڳئون ماتا، نرڙ تي سُنڌور جا ٽڪا ۽ ڌوتي پاتل عورتون ڦريون دفعو نظر آيون.

سفما جي هن پروگرام دوران ڪيترن ئي اهم معاملن تي ڏاڍيون ڪارگر ڪانفرنسون ٿيون. خاص ڪري شهري زندگي ۽ Urbanization تي جيڪا ڪانفرنس ٿي ان ۾ ڪراچي جي نمائندگي نثار ميمڻ (سينيٽر)، غازي صلاح الدين (صحافي)، لورين ڊي سوزا (شهري اين جي او) بابر اياز ۽ جميل يوسف (سٽيزن پوليس لائزان ڪميٽي) ڪئي. هنن جو خيال هو ته ڪراچي شهر ۾ ترقي وارن ڪمن کي اڳتي وڌائڻ ۽ ترقياتي رٿابندي جي سلسلي ۾ بمبئي جي تجربي مان سبق حاصل ڪرڻ تمام ضروري ٿيندو.

بمبئي شهر ۾ چار ضلعا، ست ڪارپوريشنون، تيرنهن ميونسپل ڪائونسلون، ست شهري مرڪز ۽ 950 ڳوٺ آهن. ستن ڪارپوريشنن مان هڪ الهاس نگر آهي جيڪا سنڌ مانِ لڏي آيل سنڌين جو ڳڙهه آهي. مونکي الهاس نگر ڏسڻ جو موقعو ته ملي نه سگهيو پر مون ان شهر بابت ڪجهه معلومات هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مونکي ٻڌايو ويو ته 13 چورس ڪلوميٽرن ۾ پکڙيل ان شهر جي آبادي 8 لک آهي. الهاس نگر ۾ پڻ غيرقانوني آباديون آهن جن کي

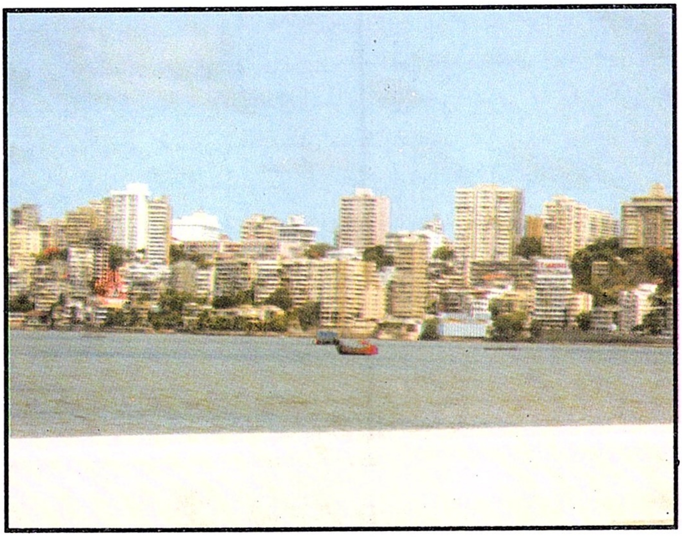

آسمان سان ڳالهيون ڪندڙ ممبئي شهر جون خوبصورت عمارتون

ممبئي شهر جنهن جون 55 سيڪڙو ڪچيون آباديون آهن. هتي اڌ کان وڌيڪ آبادي ڪچين آبادين ۾ رهي ٿي. جڃهي آبادي سبب زمين گهٽ پر عمارتون وڌيڪ نظر اچن ٿيون.

ريگيولرائيز ڪيو پيو وڃي.اسان کي خبر پئي تہ هندستان ۾هڪ ننڍڙي آمريڪا آباد آهي، يعني USA (يو ايس اي) جنهن جو اصلي نالو ”الهاسنگر سنڌي ايسوسيئيشن“ آهي. هن شهر ۾ اوهان کي هر انهيءَ شيءِ جو نقل سستي اگهہ ۾ ملي ويندو جيڪا آمريڪا ۾ ايجاد ٿي چڪي آهي يا ٿيٽي آهي.

دنيا جي هنن ٻن وڏن شهرن مان ڪنهن ۾ ڪا خاص ڳالهہ پلي هوندي تہ وري ڪا خاص اوڻائي بہ هوندي، پر هڪ ڳالهہ جيڪا قدرتي طور بمبئي کي ڪراچيءَ کان بهتر رکي رهي آهي سا آهي برسات. سال ۾ سراسري طور بمبئي ۾ ان جو ماپو 3200 ملي ميٽر آهي. لورين ڊي سوزا جو چوڻ هو تہ بمبئي ۾ جيڪڏهن سال ۾ 200 انچ مينهن وسي ٿو تہ ڪراچي ۾ وڌ ۾ وڌ 5 انچ برسات پوي ٿي.

بمبئي باغ پئي لڳو قدرتي وڻڪار ۽ ساوڪ. گل ۽ ٻوٽا، قدرتي ماحول کي خوبصورت بڻائي رهيا هئا. اسان جيڪي ڏينهن اتي هئاسون انهن دوران بہ دفعا هلڪي برسات بہ پئي ۽ ٻڌايو پئي ويو تہ هتي چوماسو شروع ٿي چڪو آهي. البتہ برساتي موسم ۾ مينهن وسڻ کانپوءِ جيڪو سج نڪري آڙنگ ڪندو آهي سا گرمي بہ اسان بمبئي ۾ چکي. اتان جي هڪ انگريزي اخبار ۾ اهڙي بہ خبر بہ پڙهي سون تہ ”اڄ ڪلهہ ڪراچي، بمبئي کان وڌيڪ ٿڌو شهر آهي“.

هِندُ جا سنڌي هِندُو

چون ٿا تہ ”هِند“ توڙي ”هِندُو“ لفظ ”سنڌُو“ مان نڪتل آهن. سنڌو درياهہ کي سنسڪرت ۾ ”سپت سنڌو“ ڪري سڏيو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ستن دريائن جو اڳواڻ“. اهي ست درياءَ آهن: پنجاب جا پنج درياهہ (جهلم، راوي، بياس، چناب ۽ ستلج)، ڇهون ڪابل درياهہ جيڪو اٽڪ وٽان اباسين سان اچي ملي ٿو ۽ افغانستان جي جبلن تان مينهن جو پاڻي ميڙي جهجهي لَٽَ سميت اچي ٿو سنڌو درياهہ ۾ وجهي. هن درياهہ جو 15 ايم اي ايف ڪن پاڻي سنڌ جي پڇاڙ وارن علائقن جهڙوڪ ٺٽي ۽ بدين جي ڊيلٽا ٺاهين وهي اچي ٿو ۽ سپت سنڌو جو ستون درياهہ ”سرسوتي“ هو جيڪو زلزلي جي نتيجي ۾ زمين ۾ ٽٻي ڏئي گم ٿي ويو. انگريزي ۾ ان کي Lost River بہ چوندا آهن. اهو درياهہ جڏهن زمين جي مٿاڇري تي وهندو هو تہ اوپر طرف پنجاب لتاڙي سنڌ مان وهي ٿر جي نگرپارڪر لڳ پاري نگر وٽ ڊيلٽا ٺاهيندو هو ۽ اتي سمنڊ سان وڃي ملندو هو. ان ساموندي پٽيءَ کي ”گلف آف ڪڇ“ چوندا هئا پر مظهر يوسف پٽرس مان هڪ قديم نقشو آندو هو جنهن ۾ گلف آف ڪڇ جي جاءِ تي ”گلف آف سنڌي“ لکيو پيو هو. جنهن مان ان حقيقت جي ثابتي ٿي ملي تہ جنهن کي اسان عربي سمنڊ ڪوٺيون ٿا ان جو اصلي نالو ”سنڌي سمنڊ“ آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪڇ جو رڻ هن وقت جتي آهي اتي 1819ع واري زلزلي کان اڳ سمنڊ لهرون هڻندو هو. زلزلي ڪري زمين مٿي ٿي وئي ۽ پاڻي هيٺ لهي ويو جنهن ڪري ”رڻ“ پيدا ٿي پيو. هاڻي بہ چون ٿا تہ ننگرپارڪر ۽ ڪراچي وچ ۾ رڻ جي هڪڙي اهڙي پٽي آهي جنهن جي ڪوتائي ڪري اها مٿاهين روڙي ڇڏجي تہ ڪراچي واري سمنڊ جو پاڻي ننگرپارڪر وٽ پهچي وڃي.

سو ڳالهہ نڪتي هئي سپت سنڌوءَ جي جيڪو ستن دريائن جو سرواڻ آهي ۽ هماليا جبل مان نڪرندڙ مڙني دريائن مان وڏي ۾ وڏو درياهہ آهي جنهن کي ڏکڻ ايشيا جو سڀ کان وڏو درياهہ سڏڻ رڪارڊ جي درستيءَ لاءِ بيحد ضروري آهي.

انهيءَ ”سپت سنڌوءَ“ کي قديم ايراني سلطنت جي بانيـن جن کي Achaemenian سڏجي ٿو تن قبل مسيح ۾ پنهنجي ٻاتي ٻوليءَ سان ”هپت هندو“ ڪري اچاريو. آريا جيڪي هتي آيا تن مان هڪڙا ٻاتا ۽ ٻيا ڪڙڪ آواز ڪڍڻ وارا ماڻهو هئا. انهن مان Soft Spoken آرين جڏهن ”سپت سنڌوءَ“ مان ”س“ کي ”هہ“ جي اچارسان اچاريندي ”هپت هندو“ چيو تڏهن لفظ ”هند“ ۽ ”هندو“ ايجاد ٿيا.

اهو سنسڪرت ٻولي وارو زمانو هو. هندو برهمڻ راڄ ڪندا هئا. سنڌو

ماٺري واري تهذيب جو زوال اچي چڪو هو. اهو زوال ايترو زوردار ۽ خوفناڪ هو جو ماڻهن کان پنهنجي ٻوليءَ جي رسم الخط ٿي وسري وئي هئي. ان دور کان هڪ هزار سال پوءِ هندو ڌرم جي برهمڻن "برهمي" لپي ايجاد ڪئي جنهن جي بدليل صورت اڄ تائين ديوناگري ۽ هندي ڀاشا سان هلندي اچي. ان وچ ۾ برهمڻ هندن جي پاڪ پوتر ۽ مقدس ويدن واري ٻولي سنسڪرت 200 قبل مسيح ۾ فوت ٿي وئي ۽ Dead Language بڻجي وئي. ڪاليداس انهيءَ ختم ٿي ويل ٻوليءَ جو عظيم ليکڪ آهي. سنسڪرت جي ختم ٿيڻ جو ڪارڻ اهو هو ته اها عام لوڪن جي ٻولي نه هئي پر وڏ گهراڻن هندو برهمڻن پنهنجن پاڪ ڪتابن لاءِ اها ٻولي پاڻ ناهي هئي ۽ جيئن ته ٻولين کي عام لوڪ ۽ عوام زنده رکندا آهن، ان ڪري سنسڪرت زنده رهي نه سگهي ۽ مري ويو.

ان کان پوءِ پالي ٻولي رائج ٿي جيڪا ٻڌ ڌرم جي پاڪ زبان آهي. ٻڌ ڌرم جي باني گوتم ٻڌ هندو ڌرم سان ذات پات جي مامري تي بغاوت ڪئي هئي. ٻڌن جي "پالي ٻولي" 600 ورهيه سنڌ ۾ سرڪاري ٻوليءَ طور راڄ ڪيو ۽ ان جي اثر ڪري ان جا ڪيترائي لفظ سنڌي زبان ۾ داخل ٿي ويا. پر پوءِ به اها حقيقت آهي ته سنڌي ٻولي دنيا جي چند وڏين ۽ اٿاهه ٻولين مان هڪ آهي ايستائين جو لسانياتي ماهر حيران پريشان آهن ته سنڌي ٻوليءَ مان جيڪڏهن سنسڪرت، پراڪرت، عربي، فارسي، هندي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ ڪڍي ٿا ڇڏيون تڏهن به پوئتي سوين لفظ اڃا سنڌيءَ ۾ بچن ٿا جيڪي خبر ناهي ته ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا آهن. ٿي سگهي ٿو ته اهي مُهين جي دڙي واري ٻوليءَ جا هجن، پر وسوخ سان تڏهن چئي سگهبو جڏهن سنڌو لکت پڙهي ويندي.

بهرحال اهو ته ٿيو "ڳالهه" مان "ڳالهوڙو" اصل ڳالهه اها هئي ته بمبئي ۾ ڪجهه سنڌي هندن سان منهنجي جيڪا مختصر ملاقات ٿي، ان بابت مان لکڻ پئي گهريو.

سڀ کان اول اسان کي جيڪي ماڻهو بمبئي جي دوري تي وٺي آيا هئا ۽ جن جو مقصد ڪراچي ۽ بمبئي وچ ۾ سهڪار پيدا ڪرڻو هو ان تنظيم جي انڊيا آفيس وارن همراهن اهڙو ته مصروف پروگرام ٺاهيو هو جو رات جو سمهڻ لاءِ چند ڪلاڪن کانسواءِ باقي يا ته ڪانفرنسون هيون، يا مختلف ادارن کي وزٽ ڪرڻ هو يا لنچ هئي يا ڊنر هئي ۽ هر رات موسيقي جو پروگرام هو جنهن ۾ پاڪستاني وفد ۾ شامل ٽينا ثاني به ڳائي پئي ۽ ٻيا مرد فنڪار به حصو وٺن پيا، ان ڪري بمبئي شهر ۾ پنج ڏينهن رهڻ جي باوجود ايترو وقت نه مليو جو گهٽ ۾ گهٽ بمبئي جي سنڌين کي فون ڪري هنن سان ملاقات ڪجي ها.

مونکي پنهنجي دوست محمد علي پٺاڻ لاڙڪاڻي مان ڪامريڊ سوڀي کان ڪافي سنڌي هندو ليکڪن جا فون نمبر وٺي موڪليا هئا. پر انهن سان ڇا

رابطو ڪجي جو جيڪڏهن ڪو ملڻ لاءِ چوي ته ان کان معافي وٺڻي پوي. ان ڪري سوچيم ته "مِني به مات، ته مُني به مات".

بهرحال ميڊيا ڪانفرنس ۾ دوردرشن ٽي وي جو ڊائريڪٽر مڪيش شرما جو آيو ته هن پنهنجي ٽي وي تي هلندڙ هڪ سنڌي پروگرام "سرويچ سنڌي" ۾ اچڻ جي ڪوٺ ڏني ۽ ان سانگي رام جواهراڻيءَ سان ملاقات ٿي جنهن بمبئي جي هڪ هوٽل روز ووڊ ۾ ٿيندڙ هڪ تقريب ۾ سڏيو جيڪا هند جي بيحد قابل ماڻهو ۽ قانوندان رام جيٺملاڻيءَ جي مان ۾ ٿي رهي هئي ڇاڪاڻ ته انڊيا جي وزيراعظم هن کي (رام جيٺملاڻي کي) راجيا سڀا يعني پارليامينٽ ۾ ميمبر نامزد ڪيو هو. رام جيٺملاڻي هند جو سابق قانون جو وزير رهي چڪو آهي. هن سان منهنجي پهرين ملاقات آمريڪا جي گادي واري شهر واشنگٽن ۾ ٿي هئي جتي هو منور لغاري جن پاران ورلڊ سنڌي انسٽيٽيوٽ جي پليٽ فارم تان بين الاقوامي سنڌي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ آيو هو.

مونکي ياد آهي ته رام جيٺملاڻي ان موقعي تي به ڪيڏيون اهم ڳالهيون ڪيون هيون. هڪ ته هن پنهنجي, تقرير ۾ آمريڪا ۾ رهندڙ سنڌين کي بين الاقوامي نون جي روشنيءَ ۾ "حق خود اختياري" Right of Self Determination بابت نصيحت ڪندي ٻڌايو هو ته هن حق ۽ علحدگيءَ ۾ وار جيترو فرق آهي، ان ڪري دنيا جي ڪابه رياست پنهنجن ماڻهن کي اهو حق ڏيڻ نه چاهيندي.

ٻيو هن اسلام جي پيغمبر جو هڪ قول ٻڌايو هو ته "عالم جي قلم واري مِس شهيد جي خون کان برتر آهي".

۽ ٽيون ته رام جيٺملاڻي وري زاهد مخدوم جو گهرو يار هو سو ان ڪري هن سان اجا به ويجهڙائيءَ ۾ ملاقات ٿي هئي. زاهد مخدوم، خالد مخدوم، احمد حسين مخدوم ۽ ثريا مخدوم جو پاءُ اڄ ڪلهه ڪئناڊا جي وئينڪوور شهر ۾ رهي ٿو ۽ اتي جج آهي.

سو بمبئي ۾ رام جيٺملاڻي سان ملاقات ڪري ڏاڍي خوشي ٿي. هن به زاهد مخدوم ۽ منور لغاري کي ياد ڪيو. ڪجهه جهونو پيئي لڳو پر ساڳيو علم جو پندار ۽ پيارو ماڻهو.

اهو پروگرام مالهي ڪلچرل اڪيڊمي طرفان ڪيو ويو. سو ان جو سڄو انتظام گوبند مالهي جي ڌيءُ شوبا چندناڻي ڪري رهي هئي جيڪا هندستان جي ريلوي کاتي ۾ آفيسرياڻي آهي ۽ ڪيس مشينن جي اوزارن ناهڻ جي هڪ فيڪٽري به آهي. اڪيڊمي گوبند مالهي جي نانءَ تهيل هئي جنهن پنهنجي ڪتاب "ڳالهيون منهنجي ڳوٺ جون" ۾ لکيو هو ته "امان مونکي چوندي هئي ته ڪڏهن جيڪڏهن ڪنهن ذهني بحران ۾ ڦاسي پوين ۽ ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه اچئي ته ٻن ڪتابن مان ڪو هڪ ڪتاب هٿ ڪري ڪتان به ڪولي ويهي پڙهندين ته ذهني

ممبئي ۾ سنڌي ماڻهن جون ادبي سرگرميون: مالهي ڪلچرل اڪيڊمي طرفان ڪرايل
هڪ ادبي پروگرام. اها اڪيڊمي گوبند مالهي جي نالي تي ٺهيل آهي

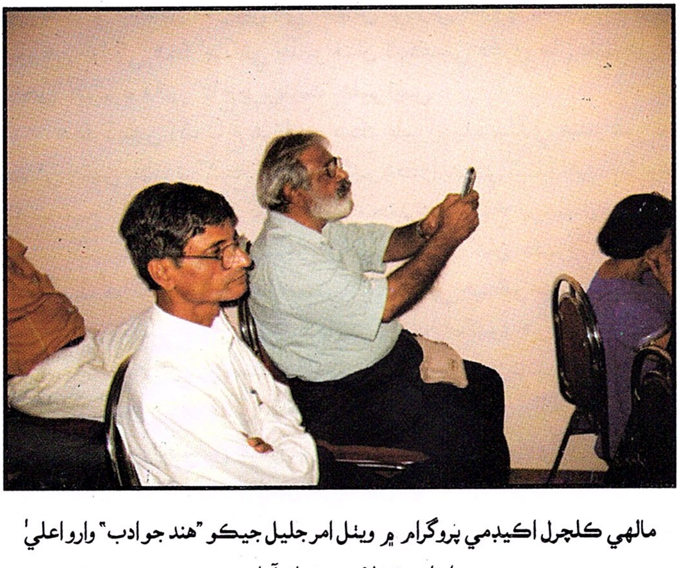

مالهي ڪلچرل اڪيڊمي پروگرام ۾ وينل امر جليل جيڪو "هند جو ادب" وارو اعليٰ
ايوارڊ وٺڻ لاءِ هندستان آيل هو

بحرانَ مان ٻاهر اچي ويندين. اهي ٻه ڪتاب آهن:
(1) بابا گرونانڪ جو گرو گرنٿ صاحب ۽
(2) شاهه جو رسالو

هن پروگرام ۾ اوچتو امر جليل سان ملاقات ٿي جيڪو 15 مئي کان هندستان آيل هو ۽ هتي هن کي ادب تي هڪ اعليٰ ايوارڊ ڏنو ويو هو. مونکي ڏسي هميشه وانگي منهنجي ڪنڌ ۾ لڙڪيل عينڪ هٿ سان پاسي ڪري چڪي پاڪر پاتائين. امر چوندو آهي ته "يار عينڪ ته پري ڪر ته دل، دل سان ملي." بمبئي جي هوٽل ۾ ملڻ سان چيائين ته "پاڻ ڪراچي ۾ رهندي ٻه ملي نه سگهندا آهيون ۽ هتي بمبئيءَ ۾ ٿا ملون!!"

بمبئي واري سنڌي ادبي پروگرام ۾ نند جويري، رام بخشاڻي، ڪرشن راهي، ڊاڪٽر ٻلديو بختراءِ مٽلاڻي، هرداس مکيجا (الهاس نگر جو اڳوڻو ميئر)، پهلاج نهالاڻي ۽ سريش ڪيسواڻي (مانارٽي ڪمشنر) ۽ انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجيَ جو لکمي کلاڻي موجود هئا.

مان پروگرام پوري ٿيڻ کان ٿورو اڳ ۾ اٽيس ڇاڪاڻ ته اهو ڏينهن 26 مئي جو هو ۽ اسان کي 27 مئي تي واپس ڪراچي ورڻو هو سو مونکي انتظار هو ته واپس ورڻ کان اڳ بمبئي مان نندي پٽ امر پيرزادي جي شادي ۾ ڪنوار لاءِ ڪا ساڙهي وٺيون وڃان. ٻاهر نڪتس ته نند جويري مليو جيڪو ڪنهن چنتا سان ڪيڏانهن وڃي رهيو هو. هن ٻڌايو ته امر جليل هن وٽ رهيل آهي. هن مونکي پنهنجي ڪار ۾ هڪ ٻن ساڙهين جي دڪانن تي وٺي هليو پر دڪان بند ٿي چڪا هئا. پوءِ هن مونکي هڪ جاءِ تي ڇڏيو جتان ٽيڪسي ڪري مان پنهنجي هوٽل "تاج محل" اڳوڻو ۽ هاڻي "تاج پريزيڊنٽ" هليو آيس.

هڪ ڏينهن اڳ تاج هوٽل ۾ هڪ عمر رسيده سنڌي هندو عورت سان ملاقات ٿي جنهن ٻڌايو ته "شيخ ذات جا ماڻهو هڪڙا يهودي ٿيندا آهن، ٻيا لوهاڻا ۽ ٽيان عرب شيخ". اتي مون سان گڏ پروفيسر محمد علي شيخ، پرنسپال سنڌ مدرسو ڪراچي ٻه گڏ ويٺو هو ۽ مان سوچي رهيو هوس ته "مان ڪهڙو شيخ آهيان؟" منهنجي ڳوٺ جو نالو "حاجي لعل بخش شيخ" آهي جيڪو مهين جي دڙي لڳ سنڌو درياهه جي ڪناري تي آهي. ڳوٺ تي جنهن ماڻهوءَ جو نالو پيل آهي سو منهنجو سڳو نانو آهي ۽ مان سندس ڏوهٽو هڪ يا ٻن نسلن کان پوءِ "پيرزادو" ٿي ويو آهيان. ڇا اهو "ڪڳي مان يقين شاهه" وارو معاملو ته ناهي. واقعي ويچارا سنڌي پيڙهيل هيٺ ڪري احساس محرومي جو شڪار آهن. "ڪلهوڙا" چون ته اسان "عباسي" آهيون، "شيخ" چون ته اسان عرب کان آيا آهيون، هر ٻيو ماڻهو سچو سيد چورائڻ ۾ فخر محسوس ڪري سواءِ ان سوچڻ جي ته خود عربن جو وات سنڌو تهذيب جو ٻڌي پاڻي پاڻي ٿيندو آهي.

حُسن، سنگيت ۽ سرمستي

مون هڪ دفعي سائين علي احمد بروهي (مرحوم) کان پڇيو هو تہ ”اهو کهڙو راز هو جو اوهان سنڌي ماڻهو تي ڪري گڏيل هندستان جي بحري فوج واري بغاوت (Naval Mutiny of 1946) جا ليڊر ٿي ويا هئا؟“، تہ هن پنهنجي روايتي مزاحيہ انداز ۾ جواب ڏيندي چيو هو تہ ”هڪ تہ منهنجا مهانڊا مرهٽن جهڙا هئا، ۽ ٻيو مونکي پنجابي ٻولي چوڻ ڳالهائڻ ڏانءُ ايندي هئي. ان ڪري مان ليڊر ٿي ويس“.

ان زماني ۾ مون کي اندازو نہ هو تہ مرهٽا وصفن ۾ ڪيئن هوندا آهن. پر بمبئي شهر ۾ پنج ڏينهن رهڻ سان خبر پئجي وئي تہ ڪيتري ويهين سئو آهي.

23 مئي (2006ع) تي جيئن ئي ڪراچيءَ کان ٻن ڪلاڪن جي اڏام ڪانپوءِ هوائي جهاز بمبئي ايئرپورٽ تي ساڍي 12 وڳي ڏاري لٿو ۽ اسان ٽيهہ ڄڻا گروپ جي صورت ۾ ايئرپورٽ اختيارين جهڙوڪ ڪسٽم، اميگريشن وغيره کان ٿيندا، سامان چيڪ ڪرائي ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪتاسين تہ ذري گهٽ ٻنپهرن جا 2 ٿي لڳا.

ٻاهر نڪرڻ سان پهرين فرصت ۾ مون ڪراچي واري گهر فون ڪرڻ چاهي تہ جيئن معلوم ڪري سگهان تہ منهنجي ننهن جيڪا پنهنجي ننڍڙي ڌيءُ سان گڏ ڪالهہ شام يورپ جي ملڪ آسٽريا جي گادي واري شهر ويانا رواني ٿي هئي سا اتي خيريت سان پهتي يا نہ؟ هو اتي پنهنجي مڙس سان گڏ رهڻ لاءِ رواني ٿي هئي، جنهن کي اسان سيئي گڏ ڏينهن ڪراچي ايئرپورٽ تي ڇڏي آيا هئاسون. اتي هن جو مڙس يعني منهنجو ٽيون نمبر پٽ زيد احمد پيرزادو مائڪرو بائلاجيءَ ۾ پي ايچ ڊي ڪري رهيو آهي. هن جو اتي پهچڻ جو وقت 10 وڳي صبح هو. انهيءَ وقت منهنجو جهاز بمبئي لاءِ ڪراچي کان روانو ٿيڻو هو جنهن ڪري موبائيل فون بند رکڻي هئي. گهر وارن کي تہ 10 وڳي اها خبر پئجي وئي هئي پر مون کي اها خبر بمبئي پهچڻ ڪانپوءِ ئي پئجي سگهي پئي. سو مون ايئرپورٽ جي ٻاهران اتي جو اتي هڪ پي سي او تي فون ڪري دلجاءِ ڪئي تہ قطر ايئر لائين ذريعي دوها ۾ ڊراپو ڪري هوءَ ويانا خير سان پهچي وئي آهي. جتي هن جو مڙس ڪيس وٺڻ آيو هو.

ان کان اڳ ايئرپورٽ تي لهڻ سان مختلف ڪائونٽرن تي مرهٽا مرد ۽ عورتون نظر آيون جن کي ڏسي مونکي پٽائي جو هي بيت ذهن تي تري آيو:

ڪاريون، ڪوجهيون، ڪُوڙيون، مور نہ موچاريون،

وٺي وينيون واٽ تي ڪِڪِيءَ جون ڪاريون،
اُنين جون آريون سمي رَي ڪير سَهي.

دراوڙي رنگ ۽ نسل جا مرهٽا ماڻهو جنگ وڙهڻ ۾ ڏاڍا بهادر (چاڪاڻ ته هنن جي شيوا جي اورنگزيب کي شڪست ڏني هئي) ڪم ڪار جا محنتي، ايتري تائين جو سموري هندستان جي معاشي ترقي ۾ سندن وڏي ۾ وڏو حصو آهي. وڏي ڳالهه اها آهي ته ڪمپيوٽر جي جهان ۾ انهن ڪارڻن ڪوجهڙن ماڻهن ڏاڍي ترقي ڪئي آهي. سندن عورتون مردن کان وڌيڪ ذهين ۽ محنتي پيون لڳن ۽ پنهنجي مادري ٻولي مرهٽي کان وڌيڪ انگريزي ٻولي ائين پيون ڳالهائين ڄڻ ڄمڻ کان ان سان واهپو هجين.

چيف منسٽر شري وِلاس رائو ديش مُکُ نوجوان سانورو سهڻن وصفن وارو سادي ڊريس پهريل هو. بمبئي پهچڻ سان موٽر ڪارون ۽ وڏيون بسون اسان کي تاج هوٽل تي وٺي ويون جتي اسان سڀني کي نرڙ تي سنڌور جو ريٽو تلڪ هڻڻ لاءِ به خوبصورت نوجوان ڇوڪريون هٿن تي ڏياٽيون ٻرندڙ ٿاليون کنيون بيٺيون هيون. ∴ ان جي گائيڊ مسز ڊمپل گانڌي اسان کي هوٽل جي ڪمري جون چاٻيون حوالي ڪيون. اهي چاٻيون لوهه جون نه پر ڪمپيوٽر ڪارڊ جي صورت ۾ هيون جيڪي هوٽل جي ڪمري واري در جي هڪ سوراخ ۾ وجهڻ سان در کلي پيو وڃي. مون اهو سسٽم پهريون دفعو آمريڪا جي شهر شڪاگو جي فاءِ اسٽار هوٽل شيرٽن ۾ ڏٺو هو. تاج محل جنهن جو سڄو نالو تاج پريزيڊنٽ هو سو به فاءِ اسٽار هوٽل هو ۽ دنيا جي وڏن هوٽلن مان هڪ هو. هن هوٽل جو ذڪر ڪيترن ڪتابن، ناولن ۽ سفرنامن ۾ ملي ٿو. سنڌ جو سيد ميران محمد شاهه جيڪو ڀٽ شاهه تي ڀٽائي جي ميلي لڳائڻ ۽ ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر جو باني آهي ان جو چوڻ آهي ته ”نه مون کي ڪڏهن بمبئي جي ”تاج محل هوٽل“، لنڊن جي ”وارچيسٽر هوٽل“، پئرس جي ”جارج سنئڪ هوٽل“، يا جرمني جي ”فرئنڪفرٽ هوف ڪلب“، يا مئڊرڊ جي ”ڪيفي روزا“ جي ماحول ۾، سيني جو سرور ۽ دلي سڪون حاصل ٿيو، جو دائود موچيءَ جي دڪان، قاسم ڪٽيءَ جي ايوان يا برهان لوهار جي دُود مان ويلن جا ويلا ويهي، جهونجهارن جون جنگيون ۽ جلهون، سگهڙن جون ڪويتون ۽ ڪهاڻيون، شاعرن جون في البعيد وايون ۽ وراڻيون ۽ ٻڍي ڳنڀير جون ڳجهارتون ۽ ڳالهيون ٻڌي حاصل ٿين“. (ڏسو ص 111 ۽ 112، ڪتاب ”ڀٽائي جو ثقافتي ورثو“، ليکڪ منظور احمد قناصرو).

30 ڄڻن واري وفد جي هر ماڻهوءَ کي الڳ ڪمرو هو. منهنجو ڪمرو نمبر 320 هو يعني ٽين ماڙ تي جڏهن ته 15 هين ماڙ تي به ڪمرا هئا. هوٽل کي سئمنگ پول، ريسٽوران، ڪمري ۾ ننڍڙي بار، پيئڻ ۽ کائڻ لاءِ مختلف شيون ۽ سڪون، باٿ روم ۾ لوشن، شيمپو، ڪريمون، وهنجي پائڻ لاءِ گائون، بيڊ روم سلپرس، ٽيليفون ۽ ٻيون سهولتون هيون.

هوٽل ۾ ڊراپو ڪري جلدي "جي واءِ پون" نالي جاءِ تي وٺي ويا جتي رياست جيٰ وڏي وزير اسان جي آجيان ڪئي. ان موقعي تي مسٽر ڪمار ڪيٽڪر ايڊيٽر "لوڪ سٽہ"، مسٽر ڪي ڪي ڪٽيال، پريزيڊنٽ سفما، مسٽر ونود شرما (ايڊيٽر هندستان ٽائمز) ۽ جنرل سيڪريٽري سفما، امتياز عالم سيڪريٽري جنرل سفما، مسٽر چيني ۽ نين پٽيل تقريرون ڪيون. رات جو چيف منسٽر جي ڊنر هئي. ڊنر کان اڳ نوشاد جي ياد ۾ سنگيت جو پروگرام هو جنهن ۾ بمبئي مانٰ هڪ ميوزڪ گروپ گهرايو ويو هو. اصل ڳائڻي هڪ جنت جي حور جهڙي Teenage ڇوڪري هئي جنهن جو هار سينگار، حسن، ناز و انداز، آواز ۽ هندي، مرهٽي ۽ انگريزي ٻنهي ٻولين تي دسترس ڏسي ۽ هن جي باڊي لئنگويج پڙهي سمجهہ ۾ اچي پيو تہ هندستان ۾ موسيقي واري اداري ڪي ڪيڏي جماليات سان سينگاري ترقي ڏني وئي آهي.

ان موقعي ڪي شرف بخشڻ لاءِ دليپ ڪمار ۽ سائره بانو بہ محفل ۾ موجود هئا جن جو بار بار ذڪر ٿي رهيو هو. دليپ ڪمار ننڍي کنڊ جو Legendary اداڪار آهي ۽ سائره بانو سندس اڄا تائين ساٿياڻي آهي. چوڻ وارا چون ٿا تہ لتا کان وٺي بيشمار خوبصورت ۽ نامور عورتون دليپ ڪي دل ڏيڻ گهرن پيون پر هنٰ پنهنجي دل سائره بانو جي پرس ۾ رکي ڇڏي هئي. ان جو فائدو ڪيس هن عمر ۾ ملي رهيو هو. مون ڏٺو تہ سائره بانو، دليپ ڪي هٿ کان وٺي ڊنر ۾ گهمائي رهي هئي، خبر ناهي هن جي نظر خراب هئي يا دل جي تڪليف ڪري هلڻ ۾ تڪليف محسوس ڪري رهيو هو. بمبئي جي نوجوان ۽ حسين ڳائڻيءَ پنهنجي ذات جوٰ جادو جرڪائي بس ڪئي تہ پاڪستاني وفد ۾ شامل ٽينا ثانيءَ سڄي ماحول جا ٽائر اٿاري ڇڏيا جڏهن هن مائي ڀاڳي جو لوڪ گيت "ڪڙي نيم ڪي نيچي..." سنڌي پيروڊيءَ ۾ ڳاتو ۽ لڳي پيو تہ هن جو آواز ڳلي مان نہ پر اندر جي پاتال مان نڪري رهيو آهي.

ان محفل ۾ مهاراشٽر رياست جي وڏي وزير جو پٽ بہ نمايان هو جنهن تازو اداڪاري شروع ڪئي آهي ۽ ڏاڍي ڪا ڪاميابي ماڻي اٿائين.

ٻئي ڏينهن هڪ پروگرام ۾ ٽينا ثاني سان منهنجي ڳالهہ ٻولهہ ٿي. ڪنهن هندستاني ميزبان منهنجي مٿي تي سنڌي ٽوپي ڏسي ڇيو تہ اوهان سڀئي سنڌي آهيو؟ تہ ٽينا ثاني تڪڙ ۾ جواب ڏنو تہ "مان پنجاڻ آهيان!" ان وقت مون کٽي چپ ڪئي. پوءِ پروگرام کانپوءِ چانهہ پاڻي وقتِ وچي هن جي ير ۾ وينس ۽ کيس چيم تہ پنجابي ۽ سنڌي توڙي سرائيڪي سنڌو تهذيب جي ساڳي ثقافتي پٽيءَ ۾ وينل هڪجهڙا ماڻهو آهن ڇا هٻن سيني ڪي تبت کان وٺي ڪراچي تائين سنڌي چوڻ تاريخي طور غلط آهي ڇا؟ ان تي خيالن جي ڪجهہ ڏي وٺ کانپوءِ ۽ خاص ڪري پڻائي جي ذڪر نڪرڻ کانپوءِ هن چيو تہ پيرزادا مونکي پڻائي جو راڳ

تاج پريزيڊنٽ هوٽل ۾ ترسيل سفما جو وفد ناشتو ڪري رهيو آهي، هيءَ فائيو اسٽار هوٽل دنيا جي وڏن هوٽلن مان هڪ آهي. هن هوٽل جو ذڪر ڪيترن ڪتابن، ناولن ۽ سفرنامن ۾ پڻ ملي ٿو.

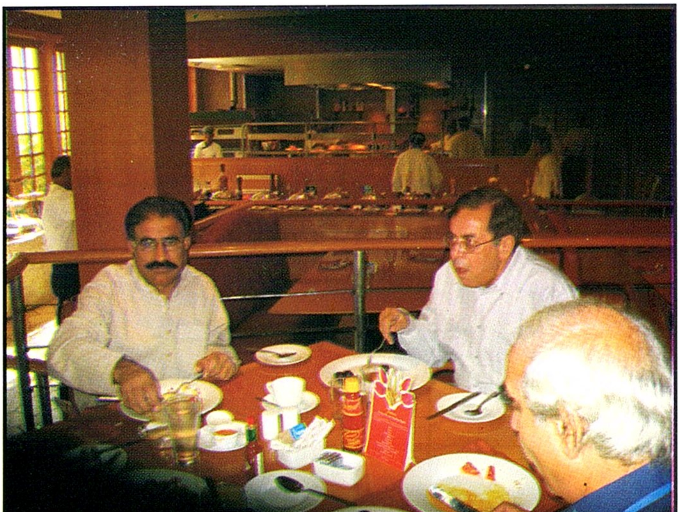

پنهنجي لئپ ٽاپ مان ٽرانسفر ڪري ڏي تہ مان پڙان. مون ڪيس تاڪيد ڪيو تہ سنڌو ماتري جو دائمي درد ڳائڻوا ٿئي تہ پڙنائي جو راڳ پڙ ۽ ڳاءِ هن پڻ شاهہ تي بہ هلڻ جو ارادو ظاهر ڪيو ۽ وڌيڪ ان سلسلي ۾ ڪراچي پهچي رابطا ڪرڻ جو طئي ٿيو.

بمبئي جي پنجن ڏينهن واري دوري دوران هر رات ثقافتي وروندهہ جو پروگرام هجي. حسن، سنگيت ۽ ناچ مٿان وري موڪي جا چڪايل مَٽ، سُرور، مستي، انسان جو پنهنجي انا، پهروپي، وحشي جيوت ۽ جانور واري آپي مان نڪري سرمستي ۾ اچي سچل سرمست تي پوڻ، ڳالهيون سلڻ نہ جهڙيون ۽ ڪرڻ نہ جهڙيون ڪرڻ ۽ مهين جي دڙي واري ڪنگ پريسٽ جي اڌ ڪليل خماريل اکين سان ڊانسنگ گرل کي ڏسڻ!!..... ۽ صبح جو نارمل انسان ٿي هوش حواس سان سوچي سمجهي هڪ هڪ دليل هڪ هڪ ريٽي جيان جمع ڪري، پونجي ٺاهي غربت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ٽين دنيا جي پن ملڪن جي تقدير تبديل ڪرڻ جا ڏينهن ڏٺي جو جاڳندي خواب ڏسڻ!!

ڏکڻ ايشيا جو خواب

دنيا جي پنجن کنڊن (ايشيا، آفريڪا، يورپ، آمريڪا ۽ آسٽريليا) مان ايشيا کي وري "ڏور اوڀر" (فار ايسٽ)، وچ اوڀر (مڊل ايسٽ)، وچ ايشيا (سينٽرل ايشيا) (وچ ايشيا) ۽ ڏکڻ ايشيا (سائوٿ ايشيا) ۾ ورهايو ويو آهي. سائوٿ ايشيا ۾ هندستان، پاڪستان، بنگلاديش، سريلنڪا، نيپال، ڀوٽان ۽ مالديپ شامل آهن. آگسٽ 1983ع ۾ نئين دهلي ۾ انهن ستن رياستن تي ٻڌل هڪ تنظيم "سارڪ" جو بنياد وڌو ويو (SAARC) يعني سائوٿ ايشين ايسوسيئيشن فار ريجنل ڪوآپريشن.

دنيا جو اقتدار ڦرندڙ گرندڙ گولو رهيو آهي. اها به هڪ جوا آهي. ڳوٺون اڇلايو، ڪٽي پوي يا ڇڪو پينگ تي وجي يا پئون ٻارنهن. اقتدار جو اٺ ڪڏهن هڪ پاسي ته ڪڏهن ٻئي پاسي جُهڪي ٿو. برٽرنڊ رسل برطانيا جي فلاسافر ۽ ڏاهي "Reflections on Reawakening East" عنوان سان هڪ مضمون لکيو هو جيڪو انٽر جي شاگردن لاءِ انگريزي جي پيپر ۾ لازمي هوندو هو. اهو مضمون جيئن ته ڏکيو هوندو هو ان ڪري شاگرد ۽ استاد ٻئي ان کي ڇڏي باقي سبق پڙهي امتحان جي تياري ڪندا هئا. پر مان ماستري واري دور ۾ اڳ ۾ ئي اهو مضمون شاگردن کي پڙهائيندو هوس جيڪو شروع ۾ کين ڏکيو لڳندو هو پر پوءِ ان جهڙو دلچسپ مضمون ٻيو کين ڪونه سُجهندو هو. ان ۾ تفصيل سان جاڻايل آهي ته دنيا جو اقتدار مختلف دورن ۾ ايشيا، يورپ ۽ آمريڪا واري عالمي ٽڪنڊي جي ٽن ڪنڊن سان ڪئين ۽ ڪڏهن ٽڪرائيندو رهيو آهي.

بهرحال اها حقيقت آهي ته سڀ کان اول عالمي اقتدار ايشيا ۾ آيو. ان عالمي اقتدار واري سلطنت جو نالو انڊس ويلي سولائيزيشن (سنڌو تهذيب) هئي ۽ ان جي گادي جو هنڌ مهين جو دڙو هو. هڙپا ۽ ٻيا ڪيترائي شهر انهيءَ ڏهه هزار ورهيه پراڻي تهذيب ۾ موجود هئا. ان وقت آمريڪا جو کنڊ اڃا ڪولمبس ڳولي ڪونه لڌو هو ۽ يورپ اونداهو کنڊ ڪري ليکيو ويندو هو.

پوءِ چوڻ وارا چون ٿا ته ايشيا جي انهيءَ عظيم تهذيب جو زوال آيو ۽ جنهن طاقت ان تهذيب کي ڪمال ڏنو هو، ان ئي کيس زوال ڏنو يعني سنڌو درياهه. جيڪو شِوَ ڀڳوان وانگي تخليق ۽ تباهي، جم ۽ موت جو ديوتا آهي. Creator, Preserver and Destroyer. وري ڪي چون ٿا ته زلزلي جي نتيجي ۾ مهين جو دڙو تباهه ٿيو، ته ڪي چون ٿا ته سوين سال لاڳيتو سوڪهڙو ٿيڻ ڪري

ماحولياتي خرابي ان جو ڪارڻ هو.

بهرحال پوءِ ڪڏهن ايشيا، ته ڪڏهن يورپ ۽ هاڻي آمريڪا جي ڪلهي تي عالمي اقتدار وارو پکي اچي ويٺو آهي.

هن وقت ايشيا جي حالت اها آهي ته عرب ماڻهو زمين تي زور سان بوٽ جي ڪڙي تا هڻن ته تيل نڪري پوي ٿو. عربن جو تيل پيٽرو ڊالر ڪمائي ٿو. پر عرب اِيڏي اٿاهه ملڪيت مان دنيا جي وڏي طاقت ٿي نه سگهيا آهن. ڇاڪاڻ ته هنن عياشيءَ تي پنهنجا جملي پئسا گهوري ڇڏيا آهن. بلڪل سنڌي وڏيري جيان جيڪو ڪراچي جي ڊفينس ۽ ڪلفٽن جي ڪنهن ايئر ڪنڊيشنڊ بنگلي ۾ نچندڙ حسين عورت تان گهورڻ لاءِ هزار رپين واري دستي جي لوهي پن ڪڍي نوٽن جي ٿهيءَ کي ڇت ۾ تيز ڦرندڙ بجليءَ جي پکي ڏانهن اڇلائي هڻندو آهي... ۽ پوءِ سڄي هال ۾ ڪڙڪ نوٽن جي ڪڙڪڙ ٿي ويندي آهي ۽ پوءِ هڪڙا همراهه اتندا آهن جيڪي اهي نوٽ ميڙيندا آهن. رات جو انهن ماڻهن کي انگريزي ۾ Pimp چئبو آهي جڏهن ته ڏينهن جو ساڳيا ماڻهو پنهنجن پنهنجن علائقن جا "دادا" هوندا آهن.

سو اهو حال ته ٿيو عربن جو. باقي ايشيا ۾ جپان ٽيڪنالاجي واري ميدان ۾ آمريڪا کي به شهه ڏئي ڇڏي آهي. ان کانپوءِ چين آهي جنهن اقتصادي ترقيءَ ۾ دنيا جا وڻ وڄائي ڇڏيا آهن. آمريڪا حيران پريشان آهي ته هن جن کي بوتل ۾ ڪئين بند ڪجي. روس جي ٽٽڻ کانپوءِ چين خود بخود سوشلزم کي جهڪو ڪري سرمائيداري کي ٿورو تيز ڪيو آهي ۽ ان جي آبادي ارب کان ٽپي وئي آهي جڏهن ته ٻارن پيدا ڪرڻ جي رفتار ٻڙي ٿي وئي آهي. ان ڪري هاڻي چيو وڃي ٿو ته ايندڙ ڏهاڪي دوران چين دنيا جي عظيم اقتصادي طاقت ٿيڻي آهي. چين کانپوءِ هندستان آهي جنهن جي آبادي پڻ ارب کان ٽپي وئي آهي ۽ ان جي دعويٰ آهي ته چين جي اقتصادي ترقي جي شرح کيتري به وڌيڪ هجي پر هندستان جي معيشيت مارڪيٽ ايڪونامي واري آهي جڏهن ته چين ڪئي عالمي مارڪيٽ ناهي.

سو چين ۽ ڀارت ٻه وڏا طاقتور سان آهن جن جي پيرن ۾ کيترا ٻوڙا لٽاڙجي ويندا جيڪڏهن اهي پاڻ ۾ وڙهڻ جو ڪو فيصلو ڪندا. البت اقتصادي ترقي جي لوڀ ۾ ٻنهي ملڪن هڪ ٻئي سان "ويڙهه گير" بند ڪري ڇڏي آهي. ("گير" لفظ جو مصدر (گِرڻ) آهي. ڪتو گِرندو آهي پوئنڪڻ کان اڳ).

ايشيا جي انهن ٽن ملڪن جهڙوڪ چين، انڊيا ۽ جپان کانپوءِ ڏکڻ ايشيا جون ننڍيون رياستون پاڪستان، بنگلاديش، سري لنڪا، نيپال، ڀوٽان ۽ مالديپ پڻ ترقي ڪرڻ گهرن ٿيون.

ان ڪري اڄ ڪلهه هڪ سوچ پيدا ٿي آهي ته جيڪڏهن هندستان، ڏکڻ ايشيا جي ٻين ڇهن رياستن سان سهڪار ڪري ته سارڪ ملڪ گڏجي سڏجي شايد ايشيا جي نمبر ون طاقت ٿي سگهن ٿا ۽ چين کان ان دوڙ ۾ اڳ ڪڍي سگهن ٿا.

اهڙي عالمي منظر ۾ شايد آمريڪا کي به دلچسپي هوندي ڇاڪاڻ ته روس ڪانپوءِ سوشلزم جو ڳڙهه چين رهيو آهي. شايد آمريڪا به چاهيندو هوندو ته ايشيا ۾ هندستان وڏي طاقت ٿئي ۽ چين نه ٿئي. ان ڪري هندستان سان ايٽمي سهڪار جو معاهدو به آمريڪا ڪيو آهي.

هوڏانهن وري ڏکڻ ايشيا جون ننڍيون رياستون پنهنجي معيشيت لاءِ هندستان جهڙي وڏي ۽ اٿاهه مارڪيٽ کي غنيمت سمجهن ٿيون. پاڪستان سوچي ٿو ته هتان جو انب، زيتون، ڪپهه، فٽ بال يا ڪو اوزار، کجور يا ڳاڙها مرچ هڪ ارب عوام واري مارڪيٽ ۾ وڪرو ٿيڻ لاءِ وڃن ته پيو ڇا کپي؟

سنڌ جو به ان ۾ فائدو آهي ته جيڪڏهن هندستان وارو بارڊر کلي ٿو ته پنجاب کي مجبوري وچان سستي اڳهه تي پنهنجا وکر وڪڻڻ بدران سنڌي اڳهه تي گجرات، ڪڇ، مهاراشٽر يا اتر پرديش وغيره ۾ وڪرو ڪري سگهجن ٿا. ان سان گڏ ثقافتي مٽاسٽا، ادبي اچ وڃ، قديم آثارن جي شعبي ۾ تعاون، هندستان ۾ پيئائيءَ جا آثار ۽ سنڌو تهذيب جا اهڃاڻ هٿ ڪرڻ ۾ پڻ هٿي ملندي.

سو اهو ڏکڻ ايشيا جو خواب آهي ته ايندڙ ڪجهه ڏهاڪن ۾ هي خطو ايشيا جو ٽائيگر ٿي سگهي ٿو. شرط اهو آهي ته سول سوسائٽي هندستان ۽ پاڪستان جي حڪومتن تي دٻاءُ وجهي ته اهي جنگ کان پاسو ڪن، ڪشمير جو مسئلو حل ڪن، هٿيارن تي پئسو ضايع نه ڪن ۽ ٻنهي ملڪن جي غريب عوام جي حق ۾ به طرفا لاڳاپا وڌائين.

مثال ڪراچي ۽ بمبئي کي ڳنڍڻ لاءِ سنڌوءَ جي ڊيلٽائي علائقي مان ننڍين ٻيڙين ذريعي سنڌو درياهه جي ڪارين جي سمنڊ سان ملندڙ منهن وٽان سفر ڪري سير ڪريڪ اورانگهي بستا کان ٿيندو پور بندر پهچي اڳتي وڃي وڏي بمبئي هليو وڃجي. اهڙي طرح ڪراچي کان سڄي پاڪستان ۽ سنڌ جا وکر، سنڌ جي جبلن جون شيون، ٿر جو سامان انب، ڪارڪون، زيتون، اجرڪ، جتيون، ڳاڙها مرچ، ڪپهه، جڙيون ٻوٽيون، گرينائيٽ، ماربل، چيني مٽي ۽ پيو الائي ڇا ڇا ڪٽي بمبئي جي مارڪيٽ ۾ وڪڻي سنڌ کي آسودو بڻائي سگهجي ٿو ۽ ان سان ڊيلٽائي عوام کي روزگار به ملندو ۽ درياهه جي پڇاڙ ۾ سياحت کي به هٿي ملندي.

ڪراچي ۽ بمبئي وچ ۾ جهاز راني

بمبئي ياترا جنهن سلسلي جي ڪڙي هئي سو هو سفما (سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن) پاران پاڪستان ۽ هندستان جي عوام کي هڪ ٻئي جي ويجهو آڻڻ جي سلسلي ۾ "ڪراچي-مُمبئي متاستا وارو پروگرام." ان پروگرام مطابق 23 مئي کان 27 مئي تائين ڪراچي مان 30 ڄڻن جو هڪ وفد بمبئي جو دورو ڪري آيو ۽ اڄ جون 10 تي اُن جي موٽ ۾ بمبئي مان 35 ڄڻن جو وفد ڪراچي پهچي رهيو آهي.

هندستاني وفد ۾ برک صحافي، وڏا واپاري، اعليٰ سرڪاري عملدار، سياسي اڳواڻ، فلم انڊسٽري سان تعلق رکندڙ ماڻهو، عورتون ۽ مرد شامل هوندا جن کي هندستان جي سفما واري شعبي جا سرگرم اڳواڻ ڪراچي وٺي ايندا.

ڪراچي ۾ هندستاني دوستن کي شهر جون ڪيترين ئي جايون، ماڳ مڪان، واپاري مرڪز، پريس ڪلب، موهاٽا پئليس (مهتا محل)، سامونڊي ڪنارو ۽ ڪي ايم سي توڙي ڪراچي چيمبر آف ڪامرس اينڊ انڊسٽري وغيره گهمايا ويندا.

سنڌ جو وڏو وزير ڊاڪٽر ارباب رحيم آواري ٽاورس هوٽل ۾ شام جو سندن آجيان ڪندو، جنهن ڪانپوءِ ڪراچي-ممبئي لاڳاپن جي سياسي، واپاري ۽ صحافتي پهلوئن تي صلاح مشورا ۽ خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي.

دوري دوران ڪراچيءَ جو ناظم مسٽر مصطفيٰ ڪمال ۽ بمبئي جو ميٽرو پوليٽن ڪمشنر ڊاڪٽر چندر شيکر ٻنهي شهرن جي ترقياتي رٿائن جا تفصيل بيان ڪندا ۽ ان جو جائزو وٺندا ته ٻنهي شهرن وچ ۾ ان حوالي سان ڪهڙو تعاون ڪري سگهجي ٿو.

هندستاني وفد کي سنڌ اسيمبلي جو پڻ دورو ڪرايو ويندو، جتي ڊپٽي اسپيڪر مس راحيلا ٽوانا سندن مان ۾ ڊنر ڏيندي. ان موقعي تي راڳ رنگ جو پروگرام پڻ ٿيندو.

بمبئي جي دوري دوران ٻنهي شهرن جي تعليمي ماهرن پاڻ ۾ هڪ ڳالهه تي صحيحون ڪيون هيون جنهن جو مقصد ٻنهي شهرن جي شاگردن ۽ استادن کي ٻنهي شهرن جا دورا ڪرائڻ ۽ بمبئي توڙي ڪراچي جي تعليمي سهولتن مان ٻنهي شهرن جي شاگردن ۽ استادن کي فائدو رسائڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻ هو. تي سگهي ٿو ته اڳتي هلي بمبئي يونيورسٽي ۽ ڪراچي يونيورسٽي جي ڪمپيوٽر واري شعبي ۾ تعليم لاءِ ڪا اڳڀرائي حاصل ٿي سگهي.

اهڙي طرح انَ امڪان کي رد نه ٿو ڪري سگهجي ته ڪراچي واسين جي

ممبئي واري دوري ڪانپوءِ ممبئي ڪارن جي ڪراچي واري دوري دوران پنهي عظيم واپاري شهرن وچ ۾ ڪو واپاري ناهه صحيح ڪيو وڃي. اهڙو ناهه پنهي شهرن جي پريس ڪلبن، ثقافت وارن ڪاتن، قديم آثارن وارين اثارتين، شهري حڪومتن، سامونڊي ڪناري جي سنياليندڙن، سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ دلچسپي رکندڙن، الهاس نگر ۽ ڪراچي جي سنڌي آبادين، سنڌي پريس جي مالڪن، صوفي شاعرن ۽ بزرگن جي درگاهن جي رکوالن ۽ عام ماڻهن وچ ۾ پڻ صحيحون ڪيون وڃن جنهن جي نتيجي ۾ ٻنهي شهرن جي تجربن ۽ قابليت کي هڪ ٻئي لاءِ استعمال ڪيو وڃي.

پر اهو سڀ ڪجهه تڏهن بهتر انداز سان طئي ٿي سگهندو جڏهن ٻنهي شهرن وچ ۾ آمدورفت يعني اچ وڃ لاءِ بمبئي جو قائونصل خانو ڪراچيءَ ۾ ۽ ڪراچيءَ جو قائونصل خانو بمبئي ۾ کلي وڃي. جنهن سان ڪراچي واسي بمبئي لاءِ ويزا ڪراچي مان حاصل ڪن ۽ ممبئي ڪار ڪراچيءَ وڃڻ لاءِ ويزا پنهنجي ئي شهر مان حاصل ڪري سگهن. اجا به ائين ٿيڻ گهرجي جيئن سفما تجويز ڪيو آهي ته صحافين، ليکڪن، فنڪارن ۽ واپارين لاءِ ويزا ختم ڪئي وڃي.

ان لاءِ پيو اهم ڪم ٻنهي شهرن کي سامونڊي رستي پاڻ ۾ ملائڻ آهي.

اهو ڪم پڻ هن ئي دوري دوران ٿيڻ گهرجي ۽ ان حوالي سان ڪنهن حتمي ناهه تي صحيح ٿيڻ گهرجي. ان حوالي سان هتي ڪراچيءَ ۾ توڙي بمبئي ۾ اتان جي پريس آڏو مون مشورو ڏنو هو ته ڪراچي۔ممبئي فيري سروس يعني ٻنهي شهرن کي انڊس ڊيلٽا جي سنڌو درياهه وارين ڪارين جي تانگهي پاڻيءَ مان ننڍين ٻيڙين ۽ هوڙهن ذريعي پاڻ ۾ ملايو وڃي، جنهن سان ڀاڙو ڪرايو گهٽ ٿيندو، مفاصلو گهٽجي ويندو، گهري سمنڊ جي خطرن کان مسافر محفوظ رهندا ۽ وقت به گهٽ لڳندو. ان تجويز جي هندستان ٽائيمس اخبار حمايت ڪئي هئي ۽ ان تي هڪ اسٽوري به ڇاپي هئي. ان حوالي سان به هن ئي دوري دوران ڪو حتمي ناهه ٿيڻ گهرجي. ان ۾ ڪهڙين ڊرين کي ملوث ڪري سگهجي ٿو ان جو تفصيلي جائزو ورتو وڃي ۽ ڪوشش ڪئي وڃي ته ڪنهن وڏي سرمائيدار ڪمپنيءَ کي اهڙو ٺيڪو ڏيڻ بدران اهو ڪم مقامي ماهيگيرن جي مدد سان ڪرڻ گهرجي ته جيئن هنن جي روزگار جي دري به کُلي پوي. انڊس ڊيلٽا جي مقامي ماهيگيرن جي روز گذران جي چنتا ڪرڻ ان ڪري به ضروري آهي ڇاڪاڻ ته سنڌو درياهه ۾ پنجاب پاران پاڻي جي هترادو کوٽ پيدا ڪرڻ ڪانپوءِ ڪوٽڙي بئراج کان هيٺ گڏريل ٻن ٽن ڏهاڪن دوران پاڻيءَ جو ڦڙو به نه آيو آهي جنهن ڪري سنڌو درياهه جي پڇاڙ ۾، ڪچي واري علائقي توڙي ڊيلٽائي علائقي ۾ ايتري تباهي آئي آهي جنهن جو تصور ڪري نه ٿو سگهجي ۽ ان سان گڏ خود سمنڊ جو قدرتي ماحول به خراب ٿيو آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ سنڌوءَ جو مٺو پاڻي نه پيو آهي.

سو ان پس منظر ۾ انڊس ڊيلٽا ذريعي ڪراچي ۽ بمبئي کي ملائڻ واري

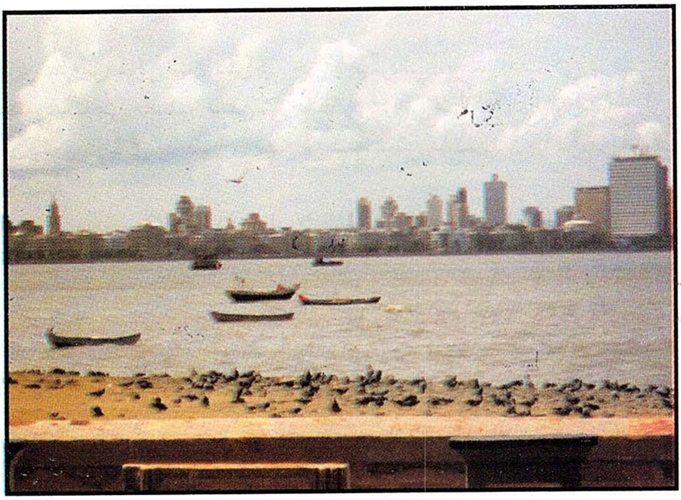

ممبئي جو خوبصورت بندرگاهه

ٻيڙي سروس کولڻ سان ڪراچي جي ڀسگردائيءَ ۾ سياحت کي ٻه هٿي ملندي ۽ انڊس ڊيلٽا جي ڪيٽرن ٻيٽن تي جيڪي عوامي ميلا لڳندا آهن انهن ۾ ان ڪري ٻه جان پئجي ويندي ڇاڪاڻ ته انهن ۾ هندستاني ماهيگيرن جا پڻ هوڙها شريڪ ٿي سگهندا.

اها ٻي ڳالهه آهي ته ان لاءِ پاڪستان ۽ هندستان جي واسطيدار اختيارين کي سِيرَ ڪريڪ واري ساموندي سرحد طئي ڪرڻي پوندي ۽ ٻنهي ملڪن جي مئري ٽائيم سيڪيورٽي اٿارٽين کي ضمانت ڏيڻي پوندي ته اهي خانگي ماهيگيرن جي هوڙن ۽ انهن جي اچ وڃ تي روڪ ٽوڪ نه ڪندا.

ڪراچي ۾ پاڪستان نيوي جا آفيسر سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتو پاڪستان فشر فوڪ فورم ۽ سفما گڏجي سڏجي اهو معامرو طئي ڪري سگهن ٿا جنهن ڪانپوءِ ڪراچي-ممبئي فيري سروس تي سيڙپ پڻ اجتماعي طور تي مقامي فرد ۽ تنظيمون ڪري سگهن ٿيون. ان لاءِ ڪنهن بين الاقوامي سرمائيدار ڪمپني جي آشيرواد جي ضرورت ناهي.اهڙي سيڙپ بمبئي ۽ ڪراچي جي واپارين وسيلي سفما به حاصل ڪري سگهي ٿي.

سو سفما جنهن انگوچي وڃائڻ لاءِ هي ميلو لڳرايو آهي، ان مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ 10 جون کان 14 جون 2006ع تائين وارا پنج ڏينهن سونهري موقعو آهن جنهن مان ڀرپور فائدو حاصل ڪرڻ گهرجي.

پاڙي ناهہ پروڙ، تہ ڪا رات رنجائي گذري...

يعني پاڙي وارن کي اها خبر ئي ڪانهي تہ ٻئي پاڙيسريءَ جي رات رنج غم، الم، ڏک يا درد ۾ گذري آهي.

سسئي-پنهون واري عشقيہ داستان جي پنجن سرن مان سر حسينيءَ جو هي بيت ڀٽائي هنئين سجو ڪري چيو آهي:

پاڙي ناهہ پروڙ تہ ڪا رات رنجائي گذري،
ٻانيڻ عشق ٻروچ جي گهائي وڏي گهورَ،
هڪ سسئي، ٻيا سورَ ويا پٽيندا پاڻ ۾.

ڀٽائيءَ هي بيت چوندي جڏهن "پاڙي" جو ذڪر ڪيو هو تہ هن جي مراد ” ڪيچ مڪران، پنهون، ڏير، ٻروچ، آريچا“، وغيره هئا. يا هن جي معشوق واري ڏر هئي، جنهن کي اها ڄاڻ ئي ڪا نہ هئي تہ سندس عاشق جي رات ڪيئن ٿي گذري.

پر مان جڏهن موجوده دور ۾ ڀٽائي جي انهيءَ بيت ۾ استعمال ٿيل لفظ "پاڙو" لکان ٿو تہ منهنجو مقصد "هندستان ۽ پاڪستان" آهي. ٻنهي ملڪن ۾ رهندڙ ماڻهن کي سرحد پار جي تمام گهڻ ڄاڻ آهي ۽ اها اڻ ڄاڻائي ئي آهي جنهن ٻنهي ملڪن کي هڪٻئي کان اجا بہ گهڻو پري ڪري ڇڏيو آهي. ان ڪري جيڪي ماڻهو فرد يا ادارا ٻنهي ملڪن جي ماڻهن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ گهرن ٿا، انهن جو پهريون مطالبو اهو آهي تہ سرحد پار معلومات جي اچ وڃ، علم، ڄاڻ، اخبارون، ڪتاب، رسالا، ليکڪ، صحافي ۽ عام ماڻهن جي اچ وڃ کوليو تہ جيئن 58 سالن جي ڏوري آهستي آهستي ختم ٿئي.

دنيا ۾ پري پري رهندڙ ماڻهو ڀلي اسان جا مسئلا سمجهي نہ سگهن، پر اسان کي خبر آهي تہ سنڌ ۾ مالوند ماڻهو جتي مينهن پوندا آهن اتي مال ڪاهي ويندا آهن. ٿر وسي پيو تہ ڪاڇي ۽ جبل جا ماڻهو مال ڪاهي ٿر هليا ويندا. ڪاڇو وسيو تہ جبل جا ماڻهو هيٺ لهي ايندا. جبل وُٺو تہ ڪاڇي جا ماڻهو مٿي چڙهي ويندا. پر جي ڪٿي بہ وسڪارو نہ ٿيو تہ جتان ڪٿان جا ماڻهو ڪڇي هليا ايندا ڇو تہ گهڻ ۾ گهڻ سنڌو درياهہ جي ڪنارن تي تہ ساوڪ هوندي ئي هوندي.

هتي اها ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي ۽ وسارڻ نہ گهرجي تہ سنڌي سماج مجموعي طور تي زرعي ڪان وڌيڪ مالوند آهي جنهن کي انگريزيءَ ۾ Livestock_oriented society چوندا آهن. ٿر هجي، جبل هجي، ڪاڇو هجي يا ڪڇو هجي يا انڊس ڊيلٽا هجي، عام ماڻهن جي دولت چوپايو مال هوندو

آهي. سنڌي ماڻهو زراعت ان ڪري ڪندا آهن ته مال پالي سگهن. هنن جي هر گهرج چوپائي مال وڪڻڻ سان پوري ٿيندي آهي، ٻار جي ڄڻيءَ کان وٺي شادي تائين، حياتي کان مماتيءَ تائين ۽ قرضن لاهڻ کان حج ڪرڻ تائين اوکيءَ مهل غريب سنڌيءَ ڪي چوپايو مال يا ٻور ڪم ايندو، جيڪو وڪڻي ضرورت پوري ڪندو. فصل ته لهندو ٽئين يا ڇهين مهيني.

سو اها ڳالهه ان ڪري نڪتي ته هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ سرحدون بند ٿيڻ سبب ڪيترائي مسئلا پيدا ٿي پيا. مثال طور ۾ ڍڪار آ پر راجستان ۾ وسڪارا ٿيا آهن. يا صورتحال ان جي ابتڙ آهي ته راجستان ۾ ڍڪار آ ۽ ٿر وٺو آ. اهڙي صورتحال ۾ جيڪڏهن سرحد کليل هجي ته ڍڪار ڪٽي به محسوس نه ٿئي. ٿر وارا راجستان هليا وڃن ۽ راجستان وارا ٿر هليا اچن.

ان ڪري دنيا جي سيني ملڪن وچ ۾ موجود سرحدون کُلڻ گهرجن. هاڻي گڏيل قومن کي بنيادي انساني حقن واري چارٽر ۾ اهو فقرو به شامل ڪرڻ گهرجي ته ملڪن جون سرحدون بند ڪرڻ بنيادي انساني حقن جي خلاف ورزي يا ڀڃڪڙي آهي.

Close borders should be considered as serious violation of basic human rights everywhere in the world.

سو، سرحدون بند هجڻ ڪري جيئن هندستان جي ماڻهن کي پاڪستان جي خبر ناهي ۽ پاڪستان جي ماڻهن کي هندستان جي خبر ناهي، اهڙي طرح ڪراچي جي ماڻهن کي بمبئي جي خبر ناهي ۽ بمبئي جي ماڻهن کي ڪراچيءَ جي خبر ناهي.

پر ان صورتحال جو الميو اهو آهي ته 1947ع ۾ جيڪي سنڌ جا سنڌي هندو سرحد پار ڪري لڏي هندستان ۾ وڃي رهيا آهن، انهن کي سنڌ ۾ رهندڙ نه سنڌي مسلمانن جي چڱي طرح خبر آهي ۽ نه سنڌي هندن بابت مڪمل ڄاڻ آهي.

ان حقيقت جو اندازو تازو بمبئي ۾ دور درشن ٽي ويءَ تي انٽرويو ڏيندي به ٿيو. بمبئي ۾ ٿورڙن سنڌين سان ملاقات دوران به ٿيو ۽ 2001ع ۾ آمريڪا جي گاديءَ واري شهر واشنگٽن ۾ رهندڙ سنڌي هندن سان ملي پڻ ٿيو.

"پاڙي ناهه پروڙ" واري الميي جو ڪارڻ هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ 58 سالن واري دشمني واري فضا به آهي. ظاهر آهي ته دشمن، دشمن جي خوبين يا خاصيتن جو ته ذڪر نه ڪندو اهو ته ڪمزورين، اوڻاين ۽ اوڳڻن جي اپٽار ڪندو. ڳالا ڪندو نيڪي ته سڄڻ جي ڪبي آهي ڏجڻ جي ته نه ڪبي آهي.

اهوئي سبب آهي جو سنڌي هندو، سنڌي مسلمان کي "ڄٽ" ڪوٺيندو هو. تازو سنڌ جو هڪڙو قابل هندو سنڌي هندستان ويو ته هن کان پڇا ڪيائون ته "سنڌ جا ڄٽ ڪيئن آهن؟" هن جواب ڏنو ته "هاڻي اهي ڄٽ نه پر ماهر ٿي ويا آهن ۽

ريڪارڊنگ ڪانپوءِ پروگرام جي ٽيم سان گروپ فوٽو

ممبئي: دوردرشن ٽي وي اسٽيشن جي ٻاهران ڪڍايل گروپ فوٽو

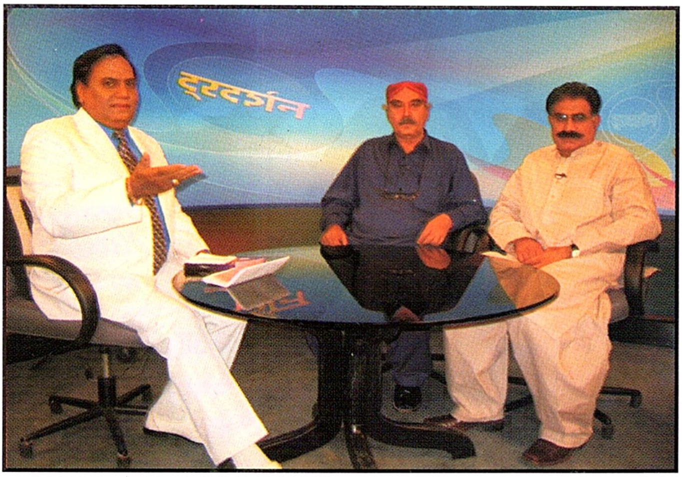

دوردرشن ٽي وي جي پروگرام ”سرويچ سنڌي“ ۾ ڊائريڪٽر ۽ ميزبان مڪيش شرما،
انور پيرزادي ۽ روزاني ”پاڪ“ جي ايڊيٽر غلام نبي چانڊيءَ کان انٽرويو وٺي رهيو آهي.

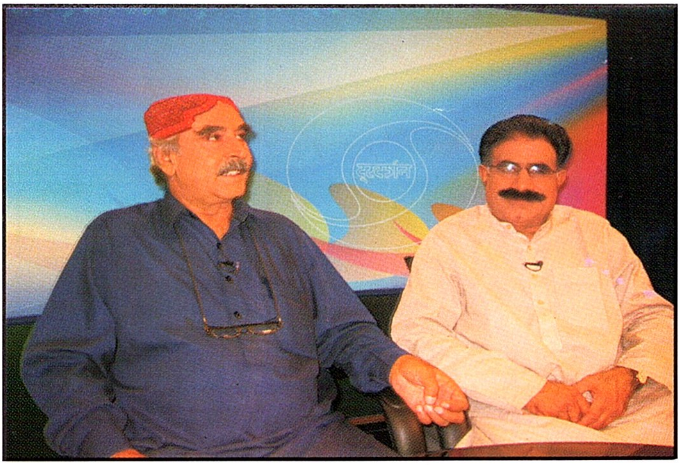

غلام نبي چانڊيو ۽ انور پيرزادو دوردرشن جي ٽي وي پروگرام ۾ هند ۽ سنڌ جي
لاڳاپن بابت پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي

اوهان سنڌ بابت ڄاڻ جي حوالي سان ڇت تي ويا آهيو".

اهڙي طرح سنڌي مسلمانن ۾ پڻ سنڌي هندن لاءِ تعصب جي تاريخ موجود آهي. مثال هڪ چوڻي آهي ته "ڏهءِ جهلي هڪ مينهن، ٻيو واڻيو." اهو محاورو سنڌي مسلمانن ۾ مشهور آهي جڏهن ته سنڌي هندن ۾ اها ساڳي چوڻي هن ريت آهي "ڏهءِ جهلي هڪ مينهن ۽ ٻيو گاگرو ڇڄ". اها چوڻي مونکي لاڙڪاڻي جي دوست محمد علي پناڻ لاڙڪاڻي جي هڪ اهڙي هندو سنڌي عورت جي حوالي سان ٻڌائي جيڪا ڀٽائي جي رسالي جي حافضياڻي آهي.

سو سنڌي لوڪ ادب ۾ اهڙيون ڪيتريون چوڻيون، پهاڪا، لطيفا، چرچا ڀوڳ، ٽيڪا ٽپڻيون ۽ ڪهاوتون آهن جن ۾ هندو– مسلم ورهاڱو موجود آهي. هي ورهاڱو رڳو سياسي ڪونه هو پر لساني، تاريخي، جاگرافيائي ۽ نفسياتي وغيره به هو. پر جيڪو ڪجهه هيو ان جي پويان اقتصادي ۽ سياسي مفاد هئا ورنه انسانيت جي ڳالهه ڪبي ته جهڙو سئو تهڙيون پنج ويهون.

سنڌي مڙوئي سنڌي آهن پوءِ اهي مسلمان هجن يا هندو، ڪراچي ۾ رهندا هجن يا بمبئي يا دهلي ۾، اهي درويش ۽ سنت به آهن ته ڌاڙيل ۽ دهشتگرد به آهن، سڄڻ به آهن ته ڏچڻ به آهن. باقي هوندئن پنج آڱريون برابر نه ٿينديون آهن. سو دور درشن ٽي وي تي انٽرويو دوران مون کان اهو به سوال پڇيو ويو ته 1947ع ۾ عالم ۽ ودوان سنڌي هندن جي لڏپلاڻ کانپوءِ سنڌي ادب ۽ ٻولي جي تاريخ ۾ جيڪو خال ٿيو هو سو اجا ڀريو آهي يا نه؟

مون کي جواب ڏيڻ کان اڳ ڏاڍي ڪل آئي ۽ پوءِ مون محسوس ڪيو ته واقعي سرحدن بند ٿيڻ سبب معلومات ۽ علم ٻنهي پاسن ڏانهن اچڻ توڙي وڃڻ ڇڏي ڏنو آهي ۽ مون کي ياد آيو ته سفما جي سيڪريٽري جنرل امتياز عالم بمبئي جي هڪ ڪانفرنس ۾ تقرير ڪندي صحيح چيو هو ته سفما جو نيوز ليٽر پاڪستان کان هندستان موڪلڻ تي مونکي پنج سئو رپيا خرچ ڪرڻا پيا آهن. سو جي اها حالت آهي ته پوءِ ٻنهي ملڪن وچ ۾ وڇوٽيون ڪيئن دور ٿينديون؟

بهرحال مون دور درشن جي ڪمپيئر رام جواهراڻي کي چيو ته ڪاڪي پيرومل ۽ مرزا قليچ بيگ وقت گڏيل هندستان هو. ان کانپوءِ جڏهن ورهاڱو ٿيو ته برابر اسان وٽ وڏو خال پيدا ٿيو پر پوءِ جڏهن شيخ اياز پيدا ٿيو، شمشيرالحيدري، تنوير عباسي، امداد حسيني ۽ نياز همايوني پيدا ٿيا، ته شاعري وارو خال ڀرجي ويو. ڪهاڻي واري خال ڀرڻ لاءِ جمال ابڙو، علي بابا، ماڻڪ، رسول بخش پليجو، شوڪت شورو، امرجليل، نورالهديٰ شاهه ۽ وينديرسول ميمڻ تائين ڪهاڻيڪار پيدا ٿيا. تحقيق ۾ ڊاڪٽر بلوچ، ايم ايڇ پنهور، عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر الانا، سنديلو صاحب، محمد سومار شيخ ۽ بدرا بڙي وغيره جهڙا ماڻهو پيدا ٿيا. اهڙي طرح ورهاڱي جو خال ڀرڻ کانپوءِ سنڌ جيڪا اڳتي وڌي آهي ان جو اهڃاڻ سنڌي پريس

آهي. هند ۾ نہ ايڏيون وڏيون سنڌي اخبارون آهن ۽ ايڏا وڏا ٽي وي چينل آهن. ان جو سبب اهو آهي تہ سنڌ جيڪڏهن قعبو آهي تہ اسان ان جا مجاور آهيون. هندستان ۾ جملي لڏپلاڻ ڪري 12 لک سنڌي هندو آيا هئا. انهن مان هينئر 2 لک ڪن زنده آهن جڏهن تہ ڇڙوڇڙ ٿي رهندڙ سنڌي هندن جي سڄي هندستان ۾ جملي آبادي ڪن ماڻهن مطابق 35 لک. ڪن مطابق 40 لک ۽ ڪي وڌائي ان کي 80 لک بہ چون ٿا پر الهاس نگر جي سرڪاري انگن اکرن مطابق جملي آبادي 8 لک آهي پوءِ خبر ناهي تہ انهن مان غير سنڌي ڪيترا آهن.

۽ سنڌ ۾ سنڌين جي آدمشماري گهٽ ۾ گهٽ اڍائي، ٽي ڪروڙ آهي. سو فرق صاف ظاهر آهي.

پاڪ ـ هند امن جي ڪُنجي

وڏن شهرن ۾ وڏن جيلن ۾ اڻين ٿيندو آهي. ڪراچي ۾ بمبئي ٻه دنيا جا ٻه وڏا شهر آهن. ڇڻ جهنگل جا بادشاهه. مرضي پوين ته اندا ڏين، مرضي پوين ته ٻچا ڏين. 1983ع ۾ سکر جيل ۾ ٻه اڻين هو. يا ته بئريسٽر ڪرل جهڙي پ پ جي اڳواڻ ڪي چيلهه سان اڳڙين جو ٻهارو ٻڌي، ان کي گٽر جي بدبودار پاڻي ۾ آلو ڪري، جيل جي مٽي ـ هاڻي اڳڻ ڪي پوچي هٿڻ جي سزا ڏني ويندي هئي ۾ وري جڏهن ايم آر ڊي جي قيدين جي شورش سبب جيل ڀڳو ته ڇڻ سنڌ يونيورسٽي جي انٽرنيشنل هاسٽل تي وئي جو ٻاهران هر شيءِ اندر اچي رهي هئي، ريڊيا، ٽيپون، وسڪي، ايتري تائين جو مون زندگي ۾ هرڻ جي سڄي صرف هڪ دفعو ڪاڏي آهي، سا سکر جيل ۾ ان وقت نصيب تي جڏهن مانڊل شرجا مائٽ هن سان ملاقات ڪرڻ آيا ۾ ٺري ميرواهه واري پاسي ۾ اچا ٻه اوپر ۾ اچڙي ٽر مان هرڻ ماري ان جي سڄي ڪچيءَ جي پنن مان ٺهيل ڇبي ۾ اخباري پني اندر لڪائي جيل ۾ ڪٽي آيا.

سو وڏن شهرن ۾ وڏن جيلن ۾ اڻين ٿيندو آهي. بمبئي ٻه وڏو شهر آهي. ان ۾ رهائش لاءِ چورس فٽ زمين جي قيمت چاليهه هزار رپيا آهي ۾ ننڍو فليٽ 5 يا 6 ڪروڙ هندستاني رپين ۾ ملي ٿو. هندستاني رپيو پاڪستاني رپئي کان ڪجهه مهانگو آهي. پاڪستاني رپيا سائيڪو ڪن جيڪڏهن هڪ ڊالر ۾ آهن ته هندستاني رپيا 48 هڪ ڊالر برابر آهن.

اهوئي سبب آهي جو بمبئي شهر ۾ 65 لک ماڻهو رستن تي سمهندا آهن ڇاڪاڻ ته ايڏي وڏي شهر ۾ ڇت هيٺان سمهڻ مهانگو آهي.

۾ پوءِ مان سج اڀرڻ مهل فائيو اسٽار هوٽل تاج پريزيڊنٽ جي لگذري اپارٽمينٽ جهڙي ڪمري مان اٿي "ارلي مارننگ واڪ" ڪرڻ لاءِ جيئن ئي هيٺ لهندو هوس ته اهي سُڪل، سيپڪ ۾ سانورا مرهٽا وڏن ماڻهن جي موٽر ڪارين ڪي ڊوئيندي ۾ شيشي جي گلاس ۾ چانهه پيئندي نظر ايندا هئا.

هوٽل سان لڳو لڳ هڪ باغ هوندو هو جنهن ۾ صبح جو واڪ ڪرڻ ۾ ورزش ڪرڻ لاءِ ڪيترا مرد ۾ عورتون ٻارن سميت موجود هوندا هئا. واڪ لاءِ خاص رستا ٺهيل هئا ۾ مختلف ورزشن ڪرڻ جا اوزار ٻه موجود هوندا هئا. پر اهي ڏينهن جيڪي مان بمبئي ۾ گذاريا انهن دوران صبح سوير ٻه فضا ۾ اهڙي ته ٻُٽ هوندي هئي ۾ انگريزي وڻن جي بانس ڇڻ ته ساهه مُنجهائي ڇڏيندي هئي جنهن ڪي ڏسي وطن جي تانگهه ٿيڻ سان گڏ اهو ٻه احساس ٿيندو هو ته "صبح جو واڪ ڪرڻ جو مزو

جيڪو ڪراچي شهر جي گلشن حديد واري علائقي ۾ آهي، سو شايد دنيا جي ڪنهن به وڏي شهر ۾ ناهي!"

بمبئي ۾ ڪراچي وچ ۾ هڪجهڙايون گندگي، غربت ۽ ڪچين آبادين جي شعبي ۾ آهن. پر ائين به ناهي ته ٻنهي شهرن ۾ جتي ڪٿي اوهان کي گندگي، غربت ۽ ڪچي آبادي ملندي. بلڪل ائين جيئن ڪراچي جو ڪلفٽن ۽ ڊفينس وارو علائقو آمريڪا لڳو پيو آهي ۽ باقي شهر آفريقا آهي (سواءِ سائوٿ آفريقا جي جنهن لاءِ منور لغاري پئي ٻڌايو ته جنت جهڙو ملڪ ٺاهي رکيو اٿن). ساڳي طرح بمبئي ۾ مالابار هِل ۽ مئرين ڊرائيو جي اوسي پاسي وارا علائقا ڇڏي "مِٺِي رِوَرِ" جي ڪناري تي وڃبو ته اوهان کي لياري ندي جي ڪناري تي باڪسن جي سائيز جون جهوپڙيون نظر اينديون جن جا ڪاڪوس نديءَ واري پاسي ٻاهر نڪتل هوندا ته جيئن غلاظت سنئون سڌو وڃي نديءَ ۾ ڪري.

ڊاڪٽر چندر شيکر، جيڪو ممبئي ميٽروپوليٽن جو ڪمشنر آهي، تنهن جڏهن هندستان جي هن شهر جي ترقي بابت پاڪستاني وفد کي Presentation ڏني ۽ چيائين ته اسان ممبئي کي "ورلڊ ڪلاس سٽي" (World Class City) ٺاهڻ جي پلاننگ ڪئي آهي ۽ اسان جو مقابلو، ٽوڪيو، نيويارڪ، سنگاپور ۽ ماسڪو سان آهي ته مون اتي هن کان سوال ڪيو ته "جنهن کي اوهان مِٺِي ندي ٿا ڪوٺيو ٿا ان جا ڪنارا ياد ڪري مونکي هاڻي به ابڙڪا ٿا اچن، سو اهڙي ماحول ۾ اوهان ممبئي کي ورلڊ ڪلاس سٽي ڪيئن ٺاهي سگهندؤ؟ ته هن وراڻيو ته "سَرا اوهان ٻئي دفعي هن شهر ۾ گهمڻ لاءِ ايندئو ته ان علائقي ۾ رنگبرنگي گلن کانسواءِ اوهان کي ٻي ڪا شي نظر نه ايندي".

مون "لٻاڙي ڪلچر" کي ذهن ۾ رکي سوچي ڏٺو، ڇاڪاڻ ته اسان اترادي سنڌي لٻاڙ هڻڻ جا ماهر هوندا آهيون ۽ اهڙا ڦرڙاٽي هوندا آهيون جو ڪنهن لاڙي ماڻهوءَ کي ڳالهين ئي ڳالهين ۾ ڪچو ڪائي وجون، پر مون کي سنجيدگي سان نظر آيو ته ڊاڪٽر شيکر ڪُوڙ نه پئي ڳالهايو. سڄي شهر جي هر جاءِ ڪوٽي پئي هئي، هر جاءِ تي ڪم هلي رهيو هو ۽ ائين پئي لڳو ته ممبئي ننڍڙو نيويارڪ اڄ جي رهيو آهي. اسان هنن کان پڇيو ته هي پئسا ڪٿان ٿا اچن ته هنن وراڻيو ته اهي دنيا جي ملٽائي نيشنل ڪارپوريشنن جا پئسا آهن يعني بين الاقوامي خانگي ڪمپنين جي مدد سان هو دنيا جا عظيم شهر ٺاهي رهيا آهن جنهن ڪانپوءِ اهي پئسا آهستي آهستي قرض واپس ڪري لاهيندا. جيئن ڪا ڪار پارڪنگ ٺاهجي، ۽ ڪار بيهارڻ جي في ونجي ۽ ان مان اهو قرض لاهجي جنهن مان اها جاءِ ٺاهي وئي آهي. بهرحال بمبئي پاڻ به شاهوڪار ملڪ آهي ايتري تائين جو سڄي هندستان جي آمدني جو 55 سيڪڙو هن بحري بندر تان اچي ٿو.

اسان جو ڪراچي شهر به ايترو ئي شاهوڪار آهي پر اسان وٽ پئسي خرچ

ڪرڻ جا شعبا بيا آهن. اسان ڏينهن جو ڦٽاڪا ساڙيندا آهيون. رات جو عياشيون ڪندا آهيون ۽ باقي ڏينهن ٽريفڪ جام هئڻ ڪري وچ روڊ تي بيٺا هوندا آهيون. جيستائين آفيسن جو ٽائيم ختم ٿي وڃي. اهڙي طرح اسان جو ڪوبہ ڪم نہ ٿيندو آهي. حڪومتون "ڪنگ ميڪرز" ٺاهيندا آهن. عوام ڪي ردن ۽ پڪرين وانگي واڙي ڇڏبو آهي. وسڪارا ڦٽيا ۽ گاهہ ڦٽو تہ ڪائيندا نہ تہ پنهنجي نصيب کي چون. ميان نواز شريف تہ هڪڙي دفعي صاف صاف چيو هو تہ "گاهہ ڪائيندا سين. پر ايٽم بم ضرور ٺاهينداسين".

هڪ طرف پاڪستان جو جنگي هٿيارن بابت موڊ ڪجهہ اهڙو آهي ۽ ٻئي طرف هندستان تازو آمريڪا سان ايٽمي ٺاهہ ڪري ورتو آهي. ٻنهي ملڪن وٽ اڳيئي ايٽمي بم موجود آهن جنهن ڪري سڄي دنيا کي تشويش آهي تہ ڏکڻ ايشيا کي مڪمل بربادي کان بچائڻ لاءِ ان کي نيوڪليئر فري زون Nuclear Free Zone قرار ڏنو وڃي.

اها ہي ڳالهہ آهي تہ بمبئي جي مئرين ڊرائيو تي ساموندي ڪناري سان لڳندڙ پاڻي جي مائي آواز ۾ مون کي امن جي آس نظر آئي ۽ ڀٽائي جي سٽ ياد آئي تہ: "ڪي جو ڪُن ڪرين، ٻنيءَ ٻُڏ جُهڻ پاڻ ۾" ۽ اتي وينل جوڙا جنهن شانت واري ماحول ۾ هڪ ٻئي سان پيار وندي رهيا هئا تن کي بم تہ ڇا پر ڦٽاڪي جو آواز بہ نہ ٻڌائيندو.

ساڳي صورتحال پاڪستان جي آهي. هتي بہ ماڻهو امن چاهين ٿا. جنگ نہ ٿا گهرن. ڪراچي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ آهي. سنڌ ڀٽائي جي ڌرتي آهي جنهن چيو هو:

رُسُ مَ رسڻ گهوريو، رُسي رات مَ رَنڍِ،
سڄڻ لٿي چنڊِ، اُوڙِ تہ ٺرن اکيون.

ڀٽائي سنڌ ۾ امن ۽ سڪون جو اهڙو ماحول چاهي ٿو جهڙو رات جي پوئين پهر چنڊ لهڻ واري سمي محسوس ٿيندو آهي. اهڙو سمو جنهن ۾ "اوڙ تہ ٺرن اکيون" جهڙا هلڪڙا ۽ ٿڌا آواز آهن. ترش آوازن جا لفظ بہ استعمال ٿيل ناهن.

هوڏانهن پاڪستان مان 30 ڄڻن جي وفد بمبئي ۾ وڃي جيڪي تقريرون ڪيون انهن ۾ ٻنهي ملڪن ۽ ٻنهي شهرن وچ ۾ امن جا مطالبا دهرايا ويا. صبيح الدين غوثيءَ چيو تہ مان بمبئي جي فلاڻي اسپتال ۾ ڄائو هوس. لورن ڊي سوزا "شهري تنظيم" واري.چيو تہ ڪراچي، ممبئي ۽ گويا ۾ منهنجا رت جا رشتيدار رهن ٿا. وفد ۾ شامل ڪيترن واپارين جا بمبئي ۾ گهر ۽ ڪاروبار هئا. پيو تہ ٺهيو پر قائداعظم محمد علي جناح جيڪو باباءِ پاڪستان آهي اهو پيلي تہ جهرڪن ۾ ڄائو ۽ ڪراچي جي وزير مئنشن ۾ وڏو ٿيو پر هن وڪالت وارو سمورو عرصو ممبئي ۾ گذاريو ۽ وڏي محنت سان وڪالت واري پيشي ۾ نالو ڪڍرايو.

اهڙي طرح جڏهن 35 ڄڻن جو وفد ممبئي مان ڪراچي آيو ته هنن ڏاڍيون جذباتي تقريرون ڪيون. ڪنهن چيو ته منهنجو خواب آهي ته منهنجو پٽ ممبئي کان ڪراچي اچي ته هن کي ويزا جي ضرورت محسوس نه ٿئي. ڪنهن چيو ته ڪراچي اچي محسوس ٿيو آهي ته هي اسان جو ٻيو گهر آهي. ڪنهن چيو ته ٻنهي شهرن جو عوام هاڻي ٻنهي حڪومتن تي ڪنٽرول ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي آهي ۽ ٻنهي شهرن وچ ۾ امن قائم ڪرڻ جو آخري فيصلو ڪري ڇڏيو آهي. جيڪو Irreversible آهي يعني جيڪو واپس تي نه ٿو سگهي.

اهڙين دل خوش ڪندڙ جذباتي تقريرن ڪانپوءِ سنڌ جو وڏو وزير ڊاڪٽر ارباب رحيم ڊائس تي آيو ۽ جنهن کي اردوءَ ۾ "دو ٽوڪ" انداز چئبو آهي ان ۾ ڳالهائيندي چيائين ته "جيستائين ڪشمير مسئلو حل نه ٿيندو تيستائين پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ امن قائم ٿيڻ محال آهي". هن چيو ته "صدر پرويز مشرف هندستان سرڪار کي هڪ کان وڌيڪ حل تجويز ڪيا آهن ته جيئن ڪشمير جو مسئلو حل ڪيو وڃي. هندستان کي گهرجي ته انهن مان ڪنهن حل تي راضي ٿئي". سنڌ جي وڏي وزير هندستان ۽ پاڪستان جي امن لاءِ جاکوڙيندڙ سفما وارن وفدن کي پڻ صلاح ڏني ته جيڪڏهن واقعي اوهان امن گهرو ٿا ته خاص ڪري هندستاني وفد ۾ شامل ماڻهو پنهنجي حڪومت تي زور ڀرين ته ڪشمير جو مسئلو حل ٿي سگهي. ڊاڪٽر ارباب هڪ مثال ڏيندي ايئن به چيو ته "تازو اسان کوکرو پار ريلوي لائن کولي آهي جنهن تي ڪافي خرچ آيو آهي ۽ هندستان سان اڄ وچ شروع ٿي آهي پر تازو ٻنهي ملڪن وچ ۾ ٿورڙي به ڇڪتاڻ ٿي هئي ته محسوس پئي ٿيو ته اهي سڀ پئسا ضايع نه ٿي وڃن ۽ اها ريلوي لنڪ بند نه ٿي وڃي".

آخر ۾ سنڌ جي وڏي وزير جنهن جا اسلام آباد سان گهاٽا ناتا آهن تنهن البته اها ڳالهه ضرور ڪئي ته "جيڪڏهن عوام جي دٻاءَ هيٺ برلن جي ديوار ڪِري سگهي ٿي ته هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ به امن قائم ٿي سگهي ٿو".

سو هندستاني وفد جي ڪراچي واري دوري دوران ٿيل ڳالهيون ۽ سنڌ سرڪار جو موقف ٻڌي مونکي محسوس ٿيو ته هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ امن قائم ڪرڻ واري ڪُنجي اڃا تائين هڪ مضبوط ٿجوڙيءَ ۾ بند پيل آهي. ٻنهي ملڪن جي امن کي 58 سالن کان لڳل تالي تي جيڪي مينهن پيا آهن انهن جي ڪري متانئس ڪافي ڪَٽُ لڳي چڪي آهي. خبر ناهي جنهن ڏينهن ٿجوڙي مان امن جي ڪنجي نڪرندي ۽ ان سان امن کي لڳل قلف کولڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ته قلف الائي کُلندو الائي نه؟

مون کي نااميدي سان سوچڻ به نه گهرجي پر منهنجي ذهن تي هڪ خيال اهو به ايري آيو ته ايوب خان تاشقند ڊڪليئريشن تي صحيح ڪئي ته هن جي حڪومت خلاف مرحوم ڀٽي تحريڪ هلائي، يحيٰ خان اقتدار ۾ آيو ملڪ ٽٽي ويو.

بچيل پاڪستان ۾ ڀٽي صاحب جي حڪومت آئي، هن مسز اندرا گانڌي سان ملاقات ڪري 90،000 جنگي قيدي آزاد ڪرايا. فتح ڪيل علائقا خالي ڪرايا ۽ بنگلاديش کي تسليم ڪيو ته هن جو تختو اونڌو ڪيو ويو. ان ڪانپوءِ افغان جهاد جي اجوري طور شاهدي غائب ڪرڻ لاءِ جنرل ضياءَ جو جهاز ڪيرايو ويو. جنهن ڪانپوءِ محترمہ بينظير ڀٽي حڪومت ۾ اچي راجيو گانڌي سان ملاقات ڪئي ته هن جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ويو. جنهن ڪانپوءِ پنجابي وزيراعظم ميان نواز شريف آيو. جنهن واجپائي کي بس سميت هندستان مان دعوت ڏئي گهرايو ته سندس اقتدار هليو ويو ۽ هاڻي جڏهن جنرل پرويز مشرف ڪارگل جنگ ڪانپوءِ هندستان سان صلح صفائي جو اعلان ڪيو ته مٿس هڪ ڪان وڌيڪ قاتلاڻا حملا ٿيا.

نفرت جي ديوار

نندي کنڊ يا گڏيل هندستان جو ورهاڱو جيڪو 1947ع ۾ ٿيو، ان جو ماحول 711ع کان جڙڻ لڳو هو جڏهن غربن سنڌ فتح ڪئي هئي. ڏکڻ ايشيا ۾ مسلمانن جي آمد اٺين صدي عيسوي جي ابتدا ۾ سنڌ فتح ڪرڻ ڪانپوءِ ٿي ٿي. البته سينٽرل ايشيا کان مسلمان صوفي بزرگ قلندر شهباز ۽ هن جا همعصر گهڻو اڳ سنڌ ڏانهن هجرت ڪرڻ لڳا هئا ۽ اسلام انهن پکيڙيو هو. محمد بن قاسم ته رڳو جنگ ڪئي هئي.

اسلام جي اثر هيٺ سڀ کان اول بنگالين پنهنجي وطن بنگال جو ورهاڱو 1905_6ع ۾ ڪيو. 1911ع ۾ انگريزن انهيءَ ورهاڱي کي (يعني اولهه بنگال ۽ اوڀر بنگال) کي ختم ڪيو. 1931ع ۾ مسلم ليگ جو قيام لنڊن جي هڪ هوٽل ۾ عمل ۾ آيو. 1945ع ۾ ٻي مهاڀاري جنگ پوري ٿي جيڪا 1939ع ۾ شروع ٿي هئي. ٻي مهاڀاري جنگ جي پوري ٿيڻ کان ٻه سال پوءِ 1947ع ۾ انگريزن گڏيل هندستان کي ورهائي آزاد پاڪستان ۽ آزاد هندستان نالي ٻه ملڪ ٺاهيا.

اهو ورهاڱو ڇو ٿيو، ان بابت مختلف تجزيا آهن: (1) مهاتما گانڌي جي سول نافرماني واري تحريڪ انگريزن کي نندي کنڊ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو (2) 1945ع ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي پوري ٿي ته ان ۾ آمريڪا ۽ برطانيا سوڀ حاصل ڪئي جڏهن ته جرمني جي هٽلر هار کاڌي ۽ خودڪشي ڪئي. برطانيا جيئن ته ان عالمي جنگ ۾ اولهه پنجاب جا وڏي پٺماني تي سپاهي ڀرتي ڪيا هئا، سي جڏهن جنگ تان سوڀارا ٿي موٽيا ته هنن مطالبو ڪيو ته جيئن ته اهي مسلمان آهن ۽ هندن سان گڏ رهي نه ٿا سگهن، ان ڪري کين جدا ملڪ ٺاهي ڏنو وڃي. ان سلسلي ۾ برٽش انڊيا جي فوج ۾ بغاوت به ٿي جنهن کي (1946 واري بحري فوج جي بغاوت) Naval Mutiny of 1946 سڏيو وڃي ٿو جنهن جو سربراهه مرحوم علي احمد بروهي ٿيو هو. پوءِ جڏهن اها بغاوت ڪچلي وئي هئي ۽ ان جي باغي اڳواڻن کي گرفتار ڪيو ويو هو تڏهن علي احمد بروهيءَ کي ڦاسيءَ جي سزا ٻڌائي وئي هئي. ڦاسي جي اها سزا انگريزن وڏي دٻاءَ ڪانپوءِ واپس ورتي هئي، جڏهن مهاتما گانڌي، نهرو ۽ هندستان جي مرڪزي سياستدانن توڙي بين الاقوامي سطح تي مطالبا ڪيا ويا هئا ته علي احمد بروهيءَ جي ڦاسي واري سزا معاف ڪري هن کي آزاد ڪيو وڃي. مرحوم هڪ انٽرويو ۾ مونکي ٻڌايو هو ته "منهنجي ڀنيءَ جي کل ڳري وئي هئي ڇاڪاڻ ته اسان کي بحري جهازن جي تهه خانن ۾ سخت قيد جي

سزا ٻڌي پئي هئي.“

آخرڪار بروهيءَ صاحب هيرو ٿي قيد مان آزاد ٿيو هو. بس اهي انگريز هئا جن ۾ ڪجهه نه ڪجهه سياسي اخلاق هو پر جي جنرل ضياءَ جي هٿ ۾ هجي ها ته بروهي صاحب ڦاسي ڪائي وڃي ها. سو پاڪستان ٻي مهاڀاري جنگ تان موٽندڙ پنجابي سپاهين کي تحفي طور ڏاهي ڏنو ويو.

ٽين راءِ اها هئي ته خود هندستان جي قيادت جڏهن حساب لڳائي ڏٺو ته اولهه ۽ اوڀر پنجاب جي فوج جملي هندستان جي فوج جي 50 سيڪڙو ڪان مٿي آهي ته هنن سوچيو ته اها فلم ڳچيءَ ۾ پئجي ويندي ۽ هڪ ئي نسل جي فوج ۾ اڪثريت مارشلائي ڪلچر پيدا ڪندي، ان ڪري هنن ورهاڱي کي قبول ڪيو جنهن ڪري اولهه پنجاب جي فوج پاڪستان جي حصي ۾ اچي وئي ۽ اوڀر پنجاب جي فوج جو وقت گذرڻ سان سيڪڙو گهٽائي چون ٿا ته هاڻي 11 سيڪڙي تائين پهچايو ويو آهي ڇاڪاڻ ته هندستان جي ٻين قومن جي ماڻهن کي به فوج ۾ ڀرتي ڪيو ويو آهي. اهڙو تجزيو آمريڪا جي هڪ ٿنڪ ٽينڪ ڪيو آهي.

ان ڪان علاوه اهو به چيو ويندو آهي ته انگريزن ”ورهايو ۽ راڄ ڪيو“ جي اصول هيٺ گڏيل هندستان تي راڄ ڪري ويندي ويندي ان کي ورهائي ڇڏيو.

پر اها به حقيقت آهي ته گڏيل هندستان ۾ جڏهن رڳو هندو ڌرم هوندو هو ته سيئي ماڻهو ڇڻ ته هڪ مذهب جا هئا. پلي پوءِ ٻڌ ڌرم، جين ڌرم، ذات پات سبب شودر وغيره اندر ۾ ناخوش هئا. دراوڙن ۽ آرين جا تضاد به هئا. سو ان لحاظ ڪان ڏٺو وڃي ته 1947ع واري ورهاڱي جي تاريخ هڪ طويل ڪهاڻي آهي ۽ ان جا ڪردار، ان جا باني سانديءَ جيان رنگ مٽائيندا رهيا آهن. جيڪي هيرو هئا بعد ۾ تن کي غدار قرار ڏنو ويو ۽ جيڪي غدار هئا سي بعد ۾ هيرا ٿي ويا.

علي احمد بروهي نيوي بغاوت جو سرواڻ هو ته سويي گيانچنداڻي ڪراچي جي بندر روڊ تي جامع ڪلاٿ مارڪيٽ وٽ لئيون ڪاڊيون. پر پاڪستان سرڪار وٽ ٻنهي اڳواڻن جي فائلن ۾ ڇا لکيل آهي ان جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته سويي کي ته لاهور جي شاهي قلعي ۾ ٽارچر پڻ ڏنو ويو.

سو ڳالهه اصل ۾ اها آهي ته 1947ع وارو ورهاڱو هڪ خوفناڪ عمل هو جنهن ۾ بنگالي ۽ پنجابي اڳرا هئا. ان ڪانپوءِ پناڻ جذباتي هئا. بلوچ ته 1947ع ۾ پاڪستان جو حصو ئي ڪونه هئا. سال پوءِ 1948ع ۾ فوجي ايڪشن ذريعي خان آف قلات کي زوريءَ پاڪستان ۾ شامل ڪيو ويو هو.

اهو به تاريخ جو انوکو عمل آهي ته جيترو بنگالين کي پاڪستان ٺاهڻ جو شوق هو سزا به کين ايتري ملي. ٻئي نمبر تي سزا سنڌين کي ملي جن 1938ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ مان ٺهراءُ پاس ڪيو جنهن کي بعد ۾ 1940ع وارو لاهور جو ٺهراءُ سڏيو ويو ۽ جنهن ماڻهوءَ اهو ٺهراءُ پاس ڪرايو تنهن هتڪڙين ۾ وفات ڪئي.

سو اهو ته ٽيو ورهاڱي جو سياسي پهلو، پر ورهاڱي جو مذهبي ۽ ثقافتي پهلو به هو. ڪامريڊ سوڀو چوندو آهي ته هندو ۽ مسلمانن ۾ بنيادي 4 فرق آهن: (1) هندو لاش کي ساڙن ۽ مسلمان پورين. (2) هندو ڳئون ماتا جو گوشت نه کائن ۽ مسلمان کائن. (3) مسلمان سئوٽ ماسات سان شادي ڪن ۽ هندو انهن کي ڀيڻ تصور ڪن. چوٿون فرق ختنو يا طهر جو آهي جيڪو مسلمان ڪن ۽ هندو نه ڪن.

هن سموري بحث ۽ تاريخي حقيقت بيان ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته هندن ۽ مسلمانن وچ ۾ جيڪا نفرت جي ديوار صدين کان تعمير ڪئي وئي آهي، ان جو ڪو جواز هو پر هاڻي ان کي ڊاٺو وجي. سفما کي پڻ ان ايجنڊا تي خاص زور ڏيڻ جي ضرورت آهي. مونکي بمبئي جي دوري دوران ۽ جڏهن ڪراچيءَ ۾ بمبئي جو 35 ڄڻن جو وفد دوري تي آيو ته ٻنهي ڌرين مان ڪيترن اهڙن ماڻهن جون تقريرون ٻڌي اندر ۾ ڪل پئي آئي ڇاڪاڻ جو مونکي اندازو هو ته اڄ جيڪي ماڻهو "هندو_مسلم ڀائي ڀائي" جا نعرا هڻي رهيا آهن سنڌ ۾ خونريز فساد انهن جي اچڻ ڪانپوءِ ئي ٿيا هئا.

سو اها به تاريخي حقيقت آهي ته پلي ته سنڌي هندو، سنڌي مسلمانن کي "ڄٽ" چوندا هجن ۽ پلي ته سنڌي مسلمان، سنڌي هندن کي "يهودين" جهڙا لقب ڏيندا هجن پر مغربي دنيا جي جملي مصنفن ان ڳالهه جو چڱي طرح اقرار ڪيو آهي ته هندو_مسلم فساد سڄي ننڍي کنڊ ۾ گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ۾ ٿيا هئا. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ مذهبي ڪنرپٽو گهٽ آهي.

مونکي ذاتي طور خبر آهي ته منهنجي ڳوٺ ٻلهڙيجي (لڳ مُهين جو دڙو، تعلقو لب درياهه، چانڊڪو پرڳڻو) مان ڪيترا هاري پنهنجي ڏاند گاڏيءَ تي سون پاتل سنڌي هندو عورتن کي سندن مردن سان گڏ رات وڳڙي حفاظت سان ويجهي ريلوي اسٽيشن تي پهچائي آيا هئا ته جيئن اهي حفاظت سان هندستان هليا وڃن ۽ منهنجي ڳوٺ ۾ اهڙين به ٽيو هو جو (جيڪو مون ڳوٺ وارن کان ٻڌو هو) ته ڪيترن سنڌي هندن پاڙي جي سنڌي مسلمانن کي وڏي واڪي تي چيو ته "ڀائي، اجا ته اسان وينا آهيون. سياڻي ويندا سين. اوهان اڄ ئي اسان جو سامان ڇو ٿا کنيون وڃو؟" هيلي ڊچو ان ڏينهن کان جو اسان جهڙو حشر اوهان جو به نه ٿئي. اهو حشر 1988ع ۾ اسان برابر ڪراچيءَ ۾ سنڌين سان ٿيندي ڏٺو.

سو اهي تاريخ جون اهڙيون حقيقتون آهن جن تي پردو ڏيڻ سان نه سچ ڍڪجي ويندو ۽ نه ڪوڙ ڇٽو ٿي نظر ايندو. سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن (سفما) واري نالي ۾ لفظ "فري ميڊيا" جي سنڌي ۾ معنيٰ "صحافتي آزادي" "سچي صحافت"، "اخباري حقيقت" ۽ "سارو سچ" آهي.

سو برک هندستاني دانشور ليکڪ ۽ صحافي ايم جي اڪبر (M.J. Akbar) صحيح لکيو هو ته "Rivers of blood started flowing,

(when cow was converted into beef" جڏهن "ڳئون ماتا" کي (کهي ڪاٺڻ لاءِ) "وڏي گوشت" ۾ تبديل ڪيو ويو تڏهن ننڍي ڪنڌ جون نديون رت سان وهڻ لڳيون هيون).

بهرحال، ان ۾ ڏوهه نه هندن جو هو ۽ نه مسلمانن جو. ٻئي مجبور هئا. پنهنجي مذهب ۽ روايتن سبب. هندن سان ويڌن ته اها هئي ته اهي مُهين جي دڙي واري زماني کان سنڌي هئا. بعد ۾ جڏهن انهن مان ڪي ماڻهو مذهب مٽائي ٻڌ ٿيا يا جين ٿيا يا مسلمان ٿيا ته ان حقيقت کي هو تڪڙ ۾ تسليم ڪري نه سگهيا. ان صورتحال کي بيني پرساد جي ڪتاب India's Hindu_Muslim) (Questions ۾ تفصيل سان روشني وڌل آهي جنهن کي پڙهي مونکي احساس ٿي رهيو هو ته جيئن هندن هندستان ۾ مسلمانن کي تسليم ڪرڻ ۾ بُخل ڏيکاريو ائين جيڪڏهن سنڌين سنڌ ۾ مهاجرن سان ڪيو ته پوءِ سنڌ جي تاريخ ۾ به 1947 پيدا ٿي سگهي ٿو (خدا نه ڪري!!)

ان قسم جو هندو_مسلم فرق ڏسي خود گڏيل هندستان جي ڪميونسٽ پارٽي ورهاڱي کي قبول ڪيو هو. ان جو اڪين ڏٺو شاهد ڪامريڊ سوڀو حال حيات آهي جيڪو چوندو آهي ته "اسان انگريزن کان آزاد هندستان ۾ آزاد پاڪستان جي گهُرَ ڪئي هئي".

اها صورتحال باوجود ان جي خاص ڪري سنڌ ۾ برقرار آهي ته هزارين سالن کان هندو ۽ مسلمان سنڌ ۾ گڏجي رهيا آهن، هڪ ٻئي جي ڏڻن ۾ شريڪ ٿيندا رهيا آهن. ايستائين جو ڪيترن مندرن جون تقريبون تيستائين مڪمل نه ٿينديون آهن جيستائين پاڙي وارا مسلمان چڱا مڙس نه ايندا آهن.

سو ڳالهه دراصل اها آهي ته سنڌ ۾ ڌرمي محبت قديم روايت طور موجود هئي، ان کي جديد دور جي سياسي مصلحت پسندي ۽ اقتداري حوس واريءَ موقعي پرستي گڏلو ڪري ايترو خراب ڪيو جو ڳالهه وڃي خون خرابي تائين پهتي.

بهرحال اهوئي سبب هو جو مان بمبئي جي دوري دوران وفد ۾ شامل ذهين مردن ۽ عورتن کان بار بار اهو سوال پڇندو رهيس ته هاڻي جيڪڏهن اوهان هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ واپار ۽ دوستي چاهيو ٿا ته پوءِ اوهان 1947ع ڇو پيدا ڪيو؟

۽ مون کي ان حوالي سان جيڪي جواب مليا انهن مان مون کي اندازو ٿيو ته واقعي 58 سالن کان پوءِ اڃي جو ڏتڙيل مسلمان واپاري هاڻي ايترو مضبوط ٿي چڪو آهي جو هو هندستاني سيٺ سان وڃ واپار ڪري سگهي. ٻيو هن جو مفاد ان ۾ به آهي ته جي هو صرف ٽي وڪر برآمد ڪري ٿو ۽ انهن لاءِ هن کي هڪ ارب آدم وارو وسيع مارڪيٽ ملي وڃي ته ڪيس ٻيو ڇا گهرجي ۽ ٽيون آمريڪا جو به اهو ارادو آهي ته ڏکڻ ايشيا جا سيئي ملڪ گڏجي پون ته چين کي دنيا جي نمبر ون طاقت ٿيڻ کان روڪي سگهجي.

سو دنيا جو جيڪو نئون وايو منڊل جڙيو آهي اُن ۾ زنده رهڻ لاءِ جيئن ديوار برلن کي ڊاٿو ويو آهي تيئن هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ نفرت جي ديوار کي ڊهڻو پوندو. برلن واري ديوار ته خير ان ڪري هٽائي وئي جو سويت يونين ٽٽي ويو جيڪو اڀرندي يورپ کي ڪميونسٽ ڪري هلائيندو هو ۽ آمريڪا الهندي يورپ جي سرمائيدار قوت طور همت افزائي ڪندو هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته يورپ جي ٻنهي حصن وچ ۾ ساڳي ڪلچر ۽ يوريپي قومپرستي وارو جذبو موجود هو جنهن ديوار برلن کي پيچي پورا پورا ڪري ڇڏيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته گڏيل يورپ جو سڪو جنهن جو نالو "يورو" آهي سو هاڻي آمريڪا جي ڊالر کان به مهانگو ٿي ويو آهي.

سو جيڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان وچ ۾ نفرت جي اها ديوار پيچي پوي ۽ سموري ڏکڻ ايشيا ملي ڪري هڪ سڪو رائج ڪري ته اهڙو سڪو يورو، ڊالر ۽ يين (چين) جي سڪن جيترو مضبوط ٿي سگهي ٿو.

بهرحال پاڪ-هند نفرتي ديوار ڊاهڻ لاءِ ڪنهن غير معمولي پيچ ڊاهه جي ضرورت به ناهي، بس ٿورو "بزنس مائينڊ" ناهڻو آهي چاڪاڻ ته اهو پڻ هڪ اهم اقتصادي اصول آهي ته جيڪي ملڪ پاڻ ۾ سيڙپ ڪندا آهن ۽ هڪ ٻئي جي ملڪن ۾ پئسا لڳائيندا آهن سي هڪ ٻئي سان جنگيون نه ڪندا آهن. آمريڪا اڄ ڪلهه چين ۾ ڏاڍا ڏڙ سيڙپ ڪري رهيو آهي ان ڪري اهو چين تي ڪڏهن به حملو ڪرڻ نه ٿو گهري ۽ چين پڻ اعلان ڪيو آهي ته اهو اڄ کانپوءِ هندستان سان ڪا به جنگ نه ڪندو.

سو دنيا امن ڏانهن قدم وڌائي رهي آهي، ان ڪري اسان کي ڳاهه ڪائڻ ۽ ايٽم بم واري عياشي کانسواءِ ڪجهه ٻيو به سوچڻ گهرجي.

علمُ، عالمَ ۽ انسان

هوٽل جي ڪمري مان تيار ٿي ناشتو ڪرڻ لاءِ هيٺ ريسٽوران ۾ اچڻ لاءِ جيئن ئي لفٽ ۾ داخل ٿيس تہ اتي اڳي ئي هڪ يورپي عورت سوار هئي. لفٽ هيٺ لهڻ لڳي تہ اُن وچولي قد جي يورپي مائيءَ اکيون ڪٽي منهنجي مٿي تي پيل سنڌي ڪاون وارن ٽوپي ڏانهن چتائي ڏٺو ۽ انگريزيءَ ۾ چيائين تہ هي اهڙي خوبصورت ٽوپي ڪٿان خريد ڪئي اٿئي؟ مون ڪي ممبئي جي مارڪيٽ ۾ تہ اڄ تائين اهڙي شيءِ نظر نہ آئي آهي!!

۽ پوءِ مون موقعي مان فائدو وٺي هن کي هڪ ڏگهو ليڪچر ڏنو جنهن ۾ کيس ٻڌايم تہ سنڌ دنيا جي ڪهڙي خطي کي چئبو آهي، "هند" لفظ خود "سنڌ" لفظ مان نڪتو آهي. هي ٽوپي سنڌي ۽ بلوچي ڪلچر جو حصو آهي ۽ ڀرت واري دستڪاري جي هنر جو ڪمال آهي. ان کي خاص ڪري عورتون ٺاهينديون آهن ۽ ان ۾ Thread_work توڙي Glass_work ٻئي شامل هوندا آهن.

جيستائين اسان اها ڪچهري ڪئي تيستائين ناشتو بہ ڪري ورتوسون۔ انگريزياڻي هڪڙي پاسي رواني ٿي وئي ۽ مان پاڪستان مان آيل 30 ڄڻن واري وفد سان گڏ مس ڊمپل گانڌي (جيڪا اسان جي ٽوئر جي انچارج هئي) جي سربراهيءَ ۾ بمبئي يونيورسٽي گهمڻ لاءِ وڏي بس ۾ سوار ٿي روانو ٿيس.

اها سنڌي ٽوپي جنهن بمبئي جي ڪيترن ماڻهن جو ڌيان مون ڏانهن ڇڪايو هو سا مونکي دادو ضلعي جي سيتا ڳوٺ لڳ ڪنهن جاءِ تان منهنجي سوٽ يا ماسات جنهن کي اسان "ڏاڏو هادن" ڪوٺيندا آهيون ان ٺهرائي ڏني هئي. هن ٽوپيءَ جي خاص ڳالهہ اها آهي تہ ان ۾ شيشا بہ آهن ۽ شيشن کان خالي سوراخ بہ آهن جن مان مٿي کي هوا لڳي ٿي ۽ ٽوپي مٿي ۾ سُور نہ ٿي وجهي.

مان سوچي رهيو هوس تہ جيڪڏهن پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ واپار کُلي پوي ۽ اها دري سموري ڏکڻ ايشيا جي ملڪن ڏانهن کُلي پوي ۽ سنڌ مان ڀرت جو سامان، سنڌي ٽوپي، اجرڪ، سوسي، ٿر جو دستڪاري وارو سامان جيڪو مٺي شهر مان ملي ٿو جبل، ڊيلٽا، ڪڇي ۽ ڪاڇي وغيره جون سوکڙيون هڪ ارب آدم واري ملڪ هندستان ۽ ڏکڻ ايشيا جي ٻين ملڪن ڏانهن برآمد ڪجن تہ جا سنڌي ٽوپي سيتا ۾ اڳي هڪ هزار رپين ۾ ملندي هئي ۽ هاڻي ڪٿي ڏيڍ هزار تي ملندي هوندي سا بمبئي ۾ خوشيءَ سان ماڻهو ٻن اڍائي هزارن ۾ وٺي ويندا. خاص ڪري يورپي ماڻهو تہ اهڙين شين جي قيمت اچا بہ وڌيڪ ڏيندا ۽ سرها بہ ٿيندا.

مائيڪ جي آواز مونکي پلهڙيجي ۽ سيتا، ڀائو شبير ۽ ڏاڏي هادن، سيٺ قاسم ۽ هن جي دڪان تي بيٺل لسي چوڪر سجاد جي خيالي دنيا مان موٽائي بمبئي يونيورسٽيءَ جي آڊيٽوريم ۾ موٽائي آندو. هڪ نوجوان انگريزي ٻوليءَ ۾ يونيورسٽي بابت معلومات ڏئي رهيو هو. مونکي اهو ڏسي حيرت ٿي ته هندستان جي موجوده قيادت نوجوان ماڻهن ڏانهن منتقل ٿي چڪي آهي. ممبئي اسٽاڪ ايڪسچينج تي جنهن ماڻهوءَ اسان پاڪستان جي وفد کي بريفنگ ڏني ان جي عمر 40 سالن جي لڳ ڀڳ هجي. بمبئي يونيورسٽي جو وائيس چانسلر 50 سالن کان مٿي جي عمر جو هجي پر جيڪو يونيورسٽي جو انچارج هو سو 40 سالن جو نوجوان پئي لڳو. ممبئي ميگا سٽي جو ڪمشنر ڊاڪٽر چندر شيکر نوجوان هو.

ممبئي يونيورسٽي ۾ اسان سان رابطي ۾ اينڊڙ سيئي نوجوان ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا هئا. مون ڪائنن پڇيو ته اوهان هتي ڪهڙي تعليم حاصل ڪندا آهيو؟ هنن چيو ته هتي سيئي شعبا آهن پر اسان ڪمپيوٽر سان واسطيدار ڪورس ڪندا آهيون. مون چيو پوءِ اوهان کي نوڪري ملي ويجي؟ هنن چيو ته نوڪري ڪورس پوري ٿيڻ کان اڳ ملي ويندي آهي. شهر ۾ لاتعداد پرائيويٽ ڪمپنيون آهن، جن کي آءِ ٽي (انفرميشن ٽيڪنالاجي) جا ماڻهو کپن. سو اسان جيئن ئي ڪورس پاس ڪري نڪرندا آهيون ته اسان کي گهٽ ۾ گهٽ 5 هزار رپيا پگهار ملندي آهي جيڪا بعد ۾ وڌي 35 هزار به ٿيندي آهي ۽ لکن ۾ به هوندي آهي.

ممبئي يونيورسٽي جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر وجئه کولي ٻڌايو ته اسان جا شاگرد هاٿي ڪروڙن ۾ ٿي ويا آهن. اسان تعليم اها ڏيون ٿا جيڪا نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي فوري طور روزگار فراهم ڪري ٿي. ان سان يونيورسٽي جي آمدني به وڌي ٿي ۽ بيروزگاري به ختم ٿئي ٿي. هن چيو ته نومبر ۾ اسان يونيورسٽيءَ جي 150 هين سالگرهه ملهائي رهيا آهيون. سو سنڌ ۽ پاڪستان ۾ هن يونيورسٽي جا گريجوئيٽ هجن ته اسان انهن کي دعوت ڏيون.

مان سوچي رهيو هوس ته ڪمپيوٽر ڪورس ته ٽيڪنيڪل آهن، سي ته ڪجهه استادن جي قابليت سبب، ڪجهه شاگردن جي محنت سبب ۽ ڪجهه نوڪري جي لالچ ۾ شاگرد سکي وڃن ٿا، پر اهو ڪهڙو راز آهي جو هندستان جا نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون صحيح، تز ۽ فراوانيءَ سان انگريزي ڳالهائين ٿا. ان معيار جي انگريزي اسان جي يونيورسٽين جا گريجوئيٽس به ڳالهائي نه ٿا سگهن ۽ ڪيترا استاد به انگريزي ۾ جذا آهن. مون ڏٺو ته هندستان ۾ هوٽل جا بيرا ۽ پنگي به "گڊ مارننگ"، "گڊ آفٽر نُون" ۽ "گڊ نائيٽ"، چئي رهيا هئا.

مون ممبئي يونيورسٽي جي وائيس چانسلر کان سوال ڪيو ته اوهان پنهنجي بريفنگ ۾ سنسڪرت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم جو ذڪر ڪيو آهي. مون انٽرنيٽ تي پڙهيو آهي ۽ آمريڪا ۾ ڪن هندو سنڌي دوستن مونکي ٻڌايو هو ته

هندستان جا خود سنڌي ماڻهو انگريزي ڏي وڌيڪ ڌيان ڏئي رهيا آهن. هوڏانهن گوبند مالهيءَ هڪڙي دفعي سويي گيانچنداڻي کي چيو هو ته ”منهنجو ڏوهٽو هڪ دفعي مونکي ڪن ۾ اچي چئي پيو ته تون ۽ ناني پاڻ ۾ ڪهڙيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائي رهيا آهيو؟“.

سو مونکي مهرباني ڪري ٻڌايو ته ممبئي يونيورسٽي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم جي صورتحال ڇا آهي؟

ان تي ڊاڪٽر کولي صاف صاف لفظن ۾ ٻڌايو ته نه رڳو سنڌي پر هندستان جي سيني مقامي ٻولين بدران ماڻهو انگريزي ۽ ڪمپيوٽر (ڇاڪاڻ ته انگريزي انٽرنيٽ جي زبان آهي) ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏئي رهيا آهن. ڇاڪاڻ ته ان سان هنن جي روزگار جو مسئلو حل ٿئي ٿو.

بهرحال اسان سنڌي ٻولي کي هندستان جي آئين مطابق ڏنل سرڪاري حيثيت آهر اهميت ڏيون ٿا، اسان هاڻي سنڌي ڪميونٽي مان چندا ڪري سنڌي ڊپارٽمينٽ کي وڌائي رهيا آهيون ۽ ساڳي ڪاوش سنسڪرت لاءِ به ڪيون ٿا.(هن وقت ممبئي يونيورسٽي جي سنڌي ڊپارٽمينٽ جو سربراهه ٻلديو مٽلاڻي آهي جنهن ”شاهه ۽ سچل جي شاعريءَ جو تقابلي جائزو“ واري عنوان سان ٿيسس لکي سنڌيءَ ۾ پي ايڇ ڊي حاصل ڪئي آهي).

ياد رهي ته سفما پنهنجي پروگرام ۾ واضح ڪيو آهي ته ڪراچي-بمبئي ايڪسچينج پروگرام هيٺ ڪراچي يونيورسٽي جيڪڏهن ممبئي يونيورسٽي سان خانگي طور ڪو تعليمي سهڪار جو ناهه (Mou) صحيح ڪري ته هندستان توڙي پاڪستان حڪومت کي ان تي ڪو اعتراض نه هوندو.

هونئن ممبئي جي پنجن ڏينهن واري دوري دوران پاڪستاني وفد ۾ شامل پروفيسر ڊاڪٽر محمد علي شيخ (جيڪو ان وقت سنڌ مدرسي جو پرنسپال هو) تنهن ۽ ڊاڪٽر جبار خٽڪ ممبئي جي ڪائونٽر پارٽس سان تعليم جي شعبي ۾ هڪ Memorandum of Understanding (Mou) تي صحيحون ڪيون هيون.

بهتر ٿيندو ته ڪراچي يونيورسٽيءَ جو سنڌي ڊپارٽمينٽ پروفيسر سليم ميمڻ جي اڳواڻيءَ ۾ ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي شاهه لطيف چيئر ڊاڪٽر فهميده حسين جي سربراهيءَ ۾ ڪراچي يونيورسٽي جو وائيس چانسلر پيرزادا قاسم رضا صديقي، هاير ايجيوڪيشن جي سربراهه پروفيسر عطاءالرحمان جي آشيرواد سان ممبئي يونيورسٽي سان تعليمي سهڪار ڪن ته هوند ڪراچي، حيدرآباد، لاڙڪاڻي ۽ سنڌ جي ٻين وڏن شهرن جي گهٽين ۾ وڏا وار رکايون ۽ لنڊا بازار جا پينٽ پايون نوجوان ڇوڪرا ٽي ٽي پستولن سان رانديون ڪندي ۽ نشا پتا ڪندي پنهنجو جيڪو وقت ضايع ڪري رهيا آهن سو جيڪر سڦل گذاري سگهن،

ڪمپيوٽر جي جهان ۾ گهڙي وجڻ سان روزگار سان به لڳي وڃن ۽ سماج ۾ ڏوهه به گهٽجي وڃن. نوجوان عورتن جي تعليم ۾ به اضافو ٿي سگهي ۽ شڪارپور جي ڊاڪٽر گل آغا جهڙا ماڻهو جن جا ڪمپيوٽر سائنس تي لکيل ڪتاب آمريڪا جون يونيورسٽيون پنهنجن شاگردن کي پڙهائي رهيون آهن (هو شڪاگو يونيورسٽي ۾ ڪمپيوٽر سائنس جو پي ايچ ڊي ڊاڪٽر ۽ پروفيسر آهي ۽ ڊاڪٽر تنوير عباسي (مرحوم) جي پٽ سرمد عباسي جهڙا ماڻهو پيدا ٿين جنهن پڻ ڪمپيوٽر سائنسز ۾ پي ايچ ڊي آمريڪا جي هڪ يونيورسٽي مان ڪئي هئي ۽ جڏهن هن کي پي ايچ ڊي جي ڊگري ملي رهي هئي ته سڄي يونيورسٽي جو عملو استادن سميت هن جي اعزاز ۾ اٿي بيٺو هو ۽ اتي اعلان ڪيو ويو ته ان آمريڪن يونيورسٽي جي تاريخ ۾ ايتريون مارڪون ڪنهن شاگرد نه ڪنيون آهن. انهيءَ ڊاڪٽر سرمد عباسيءَ کي اڄ نه سنڌ يونيورسٽي نوڪري ۾ رکڻ لاءِ آفر ڏئي ٿي ۽ نه ڪراچي يونيورسٽي. هو لاهور جي لمپس (لاهور يونيورسٽي آف ميڊيڪل سائنسز) ۾ نوڪري ڪري رهيو آهي، جتي سندس گهرواري ڊاڪٽر رنڪو دتا جيڪا ماليڪيولر بائلاجي ۾ پي ايچ ڊي آهي سا به رهي ٿي. پر سنڌ جي يونيورسٽين کي اهڙن قابل ماڻهن جي ضرورت محسوس نه ٿي ٿئي.

ڊاڪٽر گل آغا ته خير آمريڪا جي يونيورسٽي ڇڏي هيڏي ڪو نه ايندو پر سندس گهرواري جيڪا هڪ آمريڪن خاتون آهي، تنهن ڀٽائي جي ڪلام ۾ آوازن جي موسيقيءَ (Phonology) تي پي ايچ ڊي ڪئي آهي. ان کي ته شايد دعوت ڏئي سگهجي ٿي ته اها سنڌ يونيورسٽي ۾ اچي ڀٽائيءَ جي شاعري ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ترنم تي ڪو ليڪچر ڏئي.

ٻيو ته ان پٺاڻي جو عالم ۽ پي ايچ ڊي پروفيسر رامچند اوڏ آهي، جنهن گڏيل قومن جي خرچ تي سر ۽ ڪلر واري موضوع تي ڊاڪٽوريٽ ڪئي آهي. هينئر هو ٽين دنيا ۾ ڪنسلٽنٽ ٿي ايندو ويندو آهي. سنڌ جي شهر ڪنڊياري سان هن جو تعلق آهي. اوير پاڪستان ۾ آپريشن خلاف منهنجو لکيل خط جنهن جي بنياد تي مون تي بغاوت جو ڪيس هليو هو 1971ع ۾ ۽ مون کي ان ڏوهه جي ست سال قيد واري سزا ٻڌائي وئي جڏهن ته مان صرف پنج مهينا قيد ڪاٽيو. ان خط ۾ رامچند اوڏ ڏانهن سلام لکيل هئا، جنهن ڪري هتي هن جو جيئڻ جنجال ٿي پيو هو ۽ هو آمريڪا هليو ويو هو. رامچند، انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ۽ ضياءَ جلباڻي ۽ مان انگريزي ڊپارٽمينٽ، سنڌ يونيورسٽي ۾ ليڪچرر هئاسون جنهن ڪري مون هن ڏي سلام موڪليا هئا جيڪي هن لاءِ زحمت به بڻيا ۽ رحمت به ثابت ٿيا.

سرجد پار سنڌي

هند ۾ سنڌ ۾ رهندڙ سنڌي، ٻنهي هنڌن تي ٻوليءَ جو استعمال، ترقي، ادب، ڪتابن جي ڇپائي، ڪمپيوٽر تي سنڌي جو استعمال، سنڌيءَ کي انٽرنيٽ جي ٻولي بڻائڻ، ان جي مختلف شعبن جهڙوڪ شاعري، ڪهاڻي، ناول، مضمون نگاري، تنقيد، لوڪ ادب ۽ لطيفيات وغيره ۾ تيل ترقي، ڪلاسيڪل سنڌي ادب جي ڳولا، حفاظت ۽ پذيرائي، سنڌي ٻوليءَ جي لپي يا رسم الخط سان تعلق رکندڙ مامرا ۽ آخر ۾ لسانيات جي شعبي ۾ اهڙيون ڪاوشون جنهن جي مدد سان سنڌو لکت پڙهي سگهجي يعني مُهين جي دڙي واري ٻولي جو پڙهڻ وغيره اهي مقصد آهن جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هند ۽ سنڌ جيڪڏهن گڏجي ڪوششون ڪن ته وڏيون ڪاميابيون حاصل ڪري سگهن ٿا.

هن وقت جيڪا صورتحال آهي ان کي سنڌ جي دادوءَ واري علائقي مان لڏپلاڻ ڪري ويل پروفيسر ستيش ڪمار روهڙا جنهن ڪجهه وقت ڪڇ جي اديپور ۾ قائم انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي کي سنڀالڻ جو بخوبي ڪم ڪيو هو ۽ هند جي وڏن سنڌي دانشورن مان هڪ آهي ان جي لفظن ۾ ”سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ڊرتي آهي، هند ۾ سنڌيءَ کي ڊرتي ناهي، باقي وڌڻ ويجهڻ جا جهجها موقعا آهن“. هن جو ۽ دادا ڪيرت ٻاٻاڻي توڙي ”سنڌ اسٽوري“ جي مصنف ملڪاڻي جو خيال هو ته جيڪڏهن هند ۽ سنڌ جا سنڌي وڏوان، عالم ۽ اديب، جاڪوڙي ماڻهو ۽ لسانيات جا ماهر ڪنهن طرح گڏجي سنڌي ٻولي ۽ ادب، ثقافت ۽ ائنٿروپالاجي، لطيفيات ۽ لوڪ ادب تي کوجنا ڪن ۽ ڪم کي جنبي وجن ته هوند سنڌو لکت به جيڪر پڙهڻ ۾ اچي وڃي.

هن وقت هند ۽ سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب ڪهڙي حالت ۾ آهي سو موضوع ريسرچ گهري ٿو. ان جو حقيقي روپ ڏيکارڻ ان موضوع تي ڪا مستند راءِ ڏيڻ يا تفصيلي جائزو وٺڻ جي مون ۾ في الحال سگهه ناهي ڇاڪاڻ ته ان حوالي سان گهربل ڊيٽا مون وٽ موجود ڪونهي.

پر مونکي عام طور ايتري خبر آهي ته ٻنهي ملڪن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهن کي روزگار حاصل ڪرڻ، اعليٰ سائنسي علم حاصل ڪرڻ، بين الاقوامي وڻج واپار ۾ اڳتي وڌڻ، مقامي ۽ بين الاقوامي سياسي اقتدار حاصل ڪرڻ جهڙوڪ گڏيل قومن، عالمي بئنڪ ۽ ٻين بيشمار پرڏيهي ادارن ۾ وڏين پگهارن تي نوڪري ڪرڻ ۽ ملٽائي نيشنل ڪارپوريشنن ۽ خانگي ڪمپنين ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ انگريزي ٻوليءَ

چاڻڻ جي وڏيڪ ضرورت پوي ٿي.

هندستان جي سرڪار ته پنهنجي معاشري کي مغربي طرز تي هلائڻ چڏيو آهي. هندستان دنيا جو انگريزي ڳالهائيندڙ وڏي ۾ وڏو ملڪ ٿي ويو آهي ۽ ان حوالي سان انگلستان ۽ آمريڪا کان به گوءِ کٽي ويو آهي. آمريڪا کي اربين ڊالرن جو ڪمپيوٽر سافٽ ويئر برآمد ڪندڙ ملڪ انڊيا آهي ۽ اهو سڀ ڪم مرهٽي يا هنديءَ ۾ نه پر انگريزي ۾ ٿي رهيو آهي. ان ڪري هند جا سنڌي ۽ انهن جو نئون نسل انگريزي ڏانهن وڌي رهيو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڊاڪٽر ٻلديو مٽلاڻي جيڪو بمبئي يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جو سربراهه آهي ان جو چوڻ هو ته اڄ ڪلهه سنڌي ٻولي پڙهڻ ڏانهن سنڌي هندن ۾ لاڙو وڌيو آهي ۽ سنڌي ادب ۾ ايم اي ڪرڻ لاءِ شاگردن جو تعداد 15 کان وڌي 50 ٿيو آهي. سنڌي ۾ پرائمري کان يونيورسٽي تائين ۽ پي ايچ ڊي تائين تعليم ڏني وڃي ٿي جڏهن ته انڊيا جي آئين ۾ سنڌي ٻولي کي هندستان جي قومي ٻولين وارو درجو مليل آهي.

وري هتي سنڌ ۾ جيڪا صورتحال آهي ان جو اسان کي اندازو ڪجهه وڌيڪ آهي. هتي سنڌي اسڪولن (پرائمري ۽ سيڪنڊري) توڙي سنڌي ڪاليجن جو تعداد هند جي مقابلي ۾ گهٽ وڌيڪ آهي ڇاڪاڻ ته سنڌين جي آبادي وڌيڪ آهي. هند ۾ سنڌي ٿورا آهن ۽ ڇڙوڇڙ ٿي مختلف شهرن ۽ رياستن ۾ رهن ٿا جتي جي ڪلچر ۾ پاڻ کي ضم ڪرڻ سان ئي اهي زنده رهي سگهن ٿا.

ورلڊ سنڌي انسٽيٽيوٽ طرفان 16 مئي 2001ع تي عالمي سنڌي ڪانفرنس جي موقعي تي واشنگٽن ۾ هندستان مان آيل سنڌي هندو ليڪڪن پئي ٻڌايو ته ايل ڪي آڏواڻي جيڪو حڪمران جماعت بي جي پي جو سربراهه ۽ گهرو معاملن جو وزير هو ۽ اصل سنڌ جي حيدرآباد شهر جو رهواسي هو سو دهلي ۾ سنڌين کي چوندو هو ته اوهان کي جيڪا مدد کپي سا مان اوهان کي ڏيندس پر اوهان مون سان کلم کلا نه اچي ملندا ڪريو. ڇاڪاڻ ته مان سڄي هندستان جي گهرو معاملن جو وزير رڳو سنڌي ووٽن سان نه ٿيو آهيان ۽ نه بي جي پي (حڪمران جماعت) جو سربراهه مون کي سنڌين ڪيو آهي.

ان وقت مونکي ڀٽو صاحب ياد آيو هو جنهن کي پڻ ملڪي سربراهه بڻائڻ ۾ سنڌين کان وڌيڪ پنجابين جي ووٽ جو عمل دخل هو يا ڪٿي ائين چئجي ته هو صرف سنڌين جي ووٽ جي زور تي صدر يا وزيراعظم نه ٿيو هو.

سو ظاهر آهي ته هند ۾ سنڌي برابر اقليت ۾ آهن. هڪ ارب کان وڌيڪ آدمشماري واري ملڪ ۾ ڇڪي تاڻي جيڪڏهن سنڌن آبادي هڪ ڪروڙ به هجي (جيڪا يقينن ناهي) ته ان جي مقابلي ۾ چار ڪروڙن جي تعداد ۾ سنڌ اندر رهندڙ سنڌي وڏي اڪثريت رکن ٿا.

پر حالت هتي وري اها آهي جو شيخ اياز جهڙي 20 هين صديءَ جي

عظيم شاعر جي شاعري جو ڪتاب يا ته هڪ هزار ڪاپيون مس هلي ٿو يا ڇڪي تاڻي ان انگ کي ٻه ٽي هزار ڪري سگهجي ٿو. هتي اسان وٽ سنڌي اخبارن جو سرڪيوليشن حيرتناڪ حد تائين وڌيڪ آهي ڇاڪاڻ ته اسان وٽ ڀهراڙيون آهن. پر پوءِ به سنڌ ۾ وڏ ۾ وڏ وڪرو ٿيندڙ سنڌي اخبار جو سرڪيوليشن جيترو لاڙڪاڻي ۾ آهي اوترو ڪراچي ۾ ناهي. ان جو سبب اهو به آهي ته ڪراچي ۾ رهندڙ سنڌي انگريزي به ڄاڻن ٿا ۽ هند وانگي دنيا جي Mainstream ۾ رهڻ چاهين ٿا.

ها باقي سنڌ جي اُڪير برابر هند جي سنڌي هندن ۾ وڌيڪ آهي ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجي ماتر ڀوميءَ کان پري آهن ۽ سرحدون بند آهن. جنهن ڪري اهي هيڏانهن سولائيءَ سان ۽ آزاديءَ سان اچي وڃي نه ٿا سگهن. هند جا سنڌي ڪالهه ڪلهوڪي اسان وانگي سنڌ جي مختلف ڳوٺن ۽ شهرن ۾ رهندا هئا. ورهاڱي انهن کي لڏپلاڻ لاءِ مجبور ڪيو. اها ڳالهه برابر بنيادي انساني حقن جي خلاف آهي ته ڪنهن انسان کي پنهنجي ديس ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي. پر هتان لڏي ويل ڪي اهڙا به ماڻهو هئا جن کي هندستان ۾ وڃي وڻج واپار ڪري اڳتي وڌڻ جا موقعا هتان جي مقابلي ۾ وڌيڪ جاذب نظر پئي آيا ۽ ڪي اهڙا ماڻهو به هئا جن جون هتي زميندارين ۽ ملڪيتون ايترين وڏيون هيون جو هنن ڪس ڪائي به هتي رهڻ کي ترجيح ڏني. سو هجرت ڪرڻ ڪو مهڻو ناهي.

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
منهنجو ڪجاڙو، پينر هن پنيور ۾ (پٽائي)

قومپرستي، ڪارل مارڪس، اينگلس ۽ لينن جي فڪر مطابق قومي بورجوازي جو فلسفو هوندو آهي. مسلمانن پنهنجي لاءِ الڳ وطن ان ڪري به حاصل ڪيو هو ڇاڪاڻ ته هو هندستان ۾ ٽاٽا ۽ برلا سان واپار ۾ مقابلو ڪري نه پئي سگهيا ۽ سنڌ ۾ وڏيرا هئڻ سبب هندو واپاري ڏينهون ڏينهن هنن جون زمينون گروي رکي رهيو هو. اهو ئي سبب هو جو 1947ع ۾ هندن جي لڏپلاڻ کانپوءِ سنڌ ۾ 60 سيڪڙو زرعي زمينون خالي ٿيون هيون جن کي حڪومت اِويڪيو ٽرسٽ پراپرٽي يا اينيمي پراپرٽيءَ (خاص ڪري بعد وارين جنگين کانپوءِ ٽر ۾) قرار ڏنو هو ۽ هندستان مان آيل مهاجرن ۾ ورهائي ڇڏيون هيون. ان خلاف سنڌ ۾ ”الاٽي تحريڪ“ هلي هئي جنهن جو مقصد اهو ته اهي خالي ٿيل زمينون مقامي بي زمين هارين ۾ ورهايون وڃن. پر ائين ٿي نه سگهيو. اهي زمينون مهاجرن کي ڏنيون ويون جن موٽائي ڏوڪڙن تي سنڌي مسلمان زميندار کي وڪيون ۽ پاڻ ڪراچي ۾ وڃي گهروئي ويهي رهيا.

سو اها ورهاڱي جي تلخ تاريخ اُٽ جي آنڌي جيڏي ڊگهي، ڏکن ۽ سورن، موقعي پرستي ۽ سازشن، دلبي ۽ دٻاءَ توڙي زوراوري ۽ زيادتي سان ڀريئپئي آهي. ان کي ورجائڻ سان سُتل سورئي جاڳي پوندا، ٻيو ڪجهه هٿ نه ايندو.

هن وقت سوچڻ جي اها ڳالهه آهي ته سنڌي ٻولي ۽ ادب کي جيڪڏهن

هتي وڻائڻي آهي، جيڪڏهن سنڌو لکت پڙهڻي آهي ۽ جيڪڏهن ڇپيل سنڌي ڪتابن جو مارڪيٽ هڪ ارب آبادي واري ملڪ هندستان تائين وڌائڻو آهي جتي اڌ ڪروڙ کن آسودا سنڌي رهن ٿا ته ان لاءِ سنڌ ۽ هند جون ادبي تنظيمون هڪ ٻئي سان سهڪار ڪن، هڪ ٻئي سان ناهه ڪن ۽ گڏجي سڏجي ڪوششون ڪن.

اهو ڪم سرڪاري سطح تي ٺيڪ ڏکيو ٿو لڳي. ان ڪري اهو ڪم خانگي سطح تي، اين جي اوز جي پليٽفارم تي ٿي سگهي ٿو.

جيڪڏهن سنڌ حڪومت، ان جو تعليم وارو کاتو، ثقافت وارو کاتو، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ يونيورسٽي، ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سنڌ الاجي ۽ سنڌ پراونشل ميوزيم انڊيا جي اهڙن ادارن سان گڏجي ڪم ڪري نه ٿا سگهن ته اهو ڪم سنڌي اديب ۽ ليکڪ خانگي تنظيمون ٺاهي ڪري سگهن ٿا.

هن وقت پاڪستان ۽ هندستان جي حڪومتن جو رويو ڪافي بدليل آهي. اهو به ٿي سگهي ٿو ته جيڪڏهن سنڌ حڪومت جو ڪو سرڪاري ادبي ادارو پاڪستان جي وفاقي حڪومت کان اهڙي اجازت وٺڻ جي ڪوشش ڪري ته ٿي سگهي ٿو ته ڪيس اهڙي اجازت ملي وڃي. پر جي اهو ممڪن ناهي ته خانگي سطح تي اهڙو ڪم شروع ڪيو وڃي، جنهن جي ڪاميابيءَ جا امڪان موجود آهن.

سائوٿ ايشيا فري ميڊيا ايسوسيئيشن (سفما) اهڙي امڪان سبب ٻنهي ڪشميرن، ٻنهي پنجابن ۽ ٻنهي ساموندي بندرن (ڪراچي ۽ ممبئي) وچ ۾ وفدن جي مٽاسٽا ڪئي ۽ ان ڪم ۾ کين ٻنهي ملڪن جو آشيرواد به حاصل رهيو ۽ خرچ پکو پڻ ناروي ۽ هاليند مهيا ڪيو.

ساڳا ڪُنا ساڳ جا

سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي تہ ”هڪ ڏينهن عيد، ٻئي ڏينهن گِيڌَ، ٽئين ڏينهن ساڳا ڪُنا ساڳ جا“.

هن چوڻي جو اصلي مقصد تہ اهو آهي تہ غريب ماڻهو پنهنجي روزاني زندگيءَ ۾ جيڪو ڪجهہ لسي، پت يا دال، ماني ڪائيندو آهي، ان ۾ عيد واري ڏينهن اوچتو تبديلي اچي ويندي آهي. عيد تي غريب غربو نوان لٽا پائيندو ۽ لذيذ طعام ڪائيندو آهي. ان لاءِ جيڪڏهن پنهنجا پئسا نہ هوندس تہ قرض پکو بہ وٺي خرچ ڪندو ۽ موقعي کي ماڻُ ڏيندو اهڙي طرح عيد واري ڏينهن جيڪا عياشي ڪندو، ان مان بچت سچت ٻئي ڏينهن بہ ڪائيندو ۽ پوءِ ٽئين ڏينهن ”ساڳا ڪُنا ساڳ جا“، يعني اهو ساڳيو لسي، پت يا دال ماني وغيره.

هن چوڻي کي ان وقت بہ استعمال ڪبو آهي جڏهن ماڻهو يڪسانيت واري زندگيءَ مان تبديليءَ ڏانهن وڃي وري ساڳي يڪسانيت واري زندگي ڏانهن موٽي ايندو آهي. سو اسان جڏهن بمبئي جي فاءِ اسٽار هوٽل جا سٺيا ڪاڏا ۽ رهائش جون عياشيون ماڻي، هندستاني حڪومت جا سرڪاري مهمان (پاڪستان ۾ سياسي محاوري طور سرڪاري مهمان جيل ۾ وڌل قيديءَ کي چئبو آهي) تي ڪري بمبئي ۾ پوليس ٿاڻي تي رپورٽ ڪرڻ کان آجا ٿي، وي آءِ پي طريقي سان گهمي ڦري 27 مئي 2006ع تي واپس ڪراچي پهتاسين تہ وفد ۾ شامل هڪ سنڌيءَ کي اها چوڻي ياد آئي تہ ”ساڳا ڪُنا ساڳ جا“.

ساڳ، سَرنهن جو بہ ٿئي تہ چٽن جي پَليءَ کي بہ ساڳ چئجي، مٽرن جي پلي، پالڪ ۽ مريئڙو بہ ساڳ واري ڀاڄين ۾ شامل آهي پر مونکي ذاتي طور مريڙو (يا مريئڙو) باقي سيني ساڳن کان وڌيڪ لذيذ لڳندو آهي.

مريڙي جو هڪڙو ذائقو تہ مون کي زندگي ڀر نہ وسرندو ٽرجي دوري تي هجون، خالد مخدوم، منظور چانڊيو فيض خاصخيلي ۽ بشير ميمڻ وغيره دوست گڏ هجن. پورٽ قاسم ۾ ڊي جي ايم هئڻ ڪري خالد مخدوم پجيرو هٿ ڪيو هجي جنهن ۾ سفر ڪري رهيا هئاسون. ان سال اسان ڪارونجهر جبل کي طواف ڪيو هو ۽ وسڪارن ڪانپوءِ ان جبل مان نڪرندڙ اٺن وڏين ندين ۽ چٽن ننڍين ندين جي پاڻي مان پجيرو کي منظور چانڊيو ٻاهر ڪڍي اسان کي جڏهن ڇاڇري تعلقي ۾ ڪامريڊ ڄام ساقيءَ جي ڳوٺ جهنجهيءَ ۾ آندو هو تہ تڏهن ڄام جي امڙ حال حيات هئي. هن مون کي پنهنجي گهر جي چونئري ۾ اٽائي ڪراچي جي گهروارن

ڀاتين جو پڇيو هو ۽ خاص ڪري منهنجي گهر واريءَ (مرحوم) جي شگر واري بيماريءَ بابت پڇا ڳاڇا ڪئي هئي ۽ پوءِ جڏهن مان واپس دوستن سان پڇيرو ۾ وچي وينو هوس ته اسان ڪي ٻاجهريءَ جي مانيءَ مٿان مريڙي جو چاڙهو رکي موڪليو هئائين جيڪو اسان سيني سفر جي ساٿين ٿورو ٿورو ڪري کاڌو هو. ان جو ذائقو بمبئي جي فاءِ اسٽار هوٽل جي بُوفي ۾ موجود لاتعداد کاڌن، ڀاڄين، ميون، ساس ۽ الائي ڇا ڇا شين مان ڪنهن به کاڌي ۾ ڪونه هو.

سنڌ ۾ (چٽڻ يا مٽرن جي) پليءَ واري ساڳ جي هڪڙي خاص ڳالهه آهي. هيءَ اهڙي ڀاڄي آهي جنهن جي لاڳيتي کائڻ جي باوجود ماڻهو ان مان ڪَڪِ يا بيزار نه ٿيندو آهي. ٻي هر ڀاڄي يا ٻوڙ گهڻو کائبو ته ماڻهو بيزار ٿي پوندو. ماڻهو روزانو گوشت کائيندي کائيندي ٿڪجي پوندو، مڇي، آنا ۽ ٻيون شيون لاڳيتو کائڻ سان ٿڪائي وجهنديون پر مکڻ سان مکيل چانورن جي ماني، پلي ۽ کير.ماڻهو سڄي عمر خاص ڪري رات جي وقت کائي سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته ڪَڪِ نه ٿيندو.

خبر ناهي اسان سنڌين جو نئون نسل، جيڪو ذري گهٽ انگريزيدان ٿي ويو آهي، وڏن شهرن ۾ رهي ٿو ۽ پيزا کائي ٿو سو هي ساڳ پليءَ واري ٻولي سمجهي به سگهندو هوندو الائي نه پر اسان پنهنجي هڪ دوست زاهد مخدوم جي پورچوگيز زال کي سنڌ جي دوري دوران چٽڻ جي پَلي کارائي ته هن ان تي تبصرو ڪندي چيو ته هن سڄي زندگي اهڙي سبزي ڪڏهن به نه کاڌي آهي.

سو جنهن زماني ۾ سنڌي ماڻهو شام جو پٽڙو پت کائيندا هئا، صبح جو راتوڪو جميل ۽ ٿريل چانورن جو پت ۽ مٿان ڏونئرو وجهي کائيندا هئا، رات جو کير، صبح جو لسي، مکڻ ۽ ماکي ۽ هڪ ويلو ڪو ٻوڙ کائيندا هئا تڏهن سنڌ ۾ هيپاٽائيٽس نالي ڪا بيماري ڪانه هوندي هئي جنهن کي هاڻي جيري جي ڪئنسر به چون ٿا. ان زماني ۾ سنڌي ماڻهو صحتمند هئا. دل جون بيماريون گهٽ هيون ۽ روزاني زندگيءَ ۾ محنت مزدوري سبب ماڻهن جي ڇمار به ڏکي ٿيندي هئي.

سو بمبئي جي سفر جي پڇاڙيءَ وارو ڏينهن هو. اسان کي ناريل جا پيتل پاڻي، منرل واٽر ۽ جنهن کي پاڪستان ۾ بندش سبب ڊبيل لفظن ۾ صرف ”پاڻي“ ڪوٺبو آهي ان جون يادون پاسي واري ڪيسي ۾ وجهي، مهاراشٽر جي چيف منسٽر ۽ ڊپٽي چيف منسٽر جي ڊنرن ۽ لنچن ۾ کاڌل لذيذ کاڌن جو ذائقو ياد ڪري وات ۾ پاڻي آڻي ميزبانن کان موڪلائي (ميزبانن موڪلائڻ مهل ڀاڪر پئي پاتا ۽ انهن ۾ سڀ مرد شامل نه هئا) وڏي سائيز جي ايئرڪنڊيشنڊ بس ۾ سوار ٿي بمبئي جي ”راڻيءَ واري هار“، يعني شهر اندر اڌ گول سامونڊي ڪناري، بمبئي يونيورسٽي جي خوبصورت ٽاور، آسمان سان ڳالهيون ڪندڙ ڏگهين عمارتن، اسڪوٽر هلائيندڙ نوجوان ڇوڪرين ۽ اڏڙوٽ عورتن کي بس جي شيشي اندران هٿ لوڏي الوداع چوندي انهيءَ شهر کان موڪلائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئاسون جنهن جي

بمبئي ايئرپورٽ جو اندريون ڏيک

ممبئي شهرجو ڪرڪيٽ گرائونڊ

پريزيڊنسي ۾ سنڌ 93 سال گذاريا هئا ۽ جنهن کان 1936ع ۾ علحدگي اختيار ڪري شروع ۾ ڪراچي، پوءِ اسلام آباد ۽ بعد ۾ ون يونٽ وارن ڏينهن دوران لاهور واري گهاٽيءَ ۾ پيڙهبا رهيا هئاسون.

بمبئي کان ڪراچي ڏانهن واپسي واري سفر دوران جڏهن مون پنهنجي سامان تي نظر وڌي تہ هڪ ڳالهہ سوچي مان لڄي ٿيڻ لڳس، منهنجي سامان ۾ نہ رڳو بمبئي پر هندستان جي ٻين بہ ڪيترن ئي شهرن جي خوبصورت ۽ اهم تاريخي ماڳن مڪانن بابت ڪيترائي پمفليٽ موجود هئا. مان سوچي رهيو هوس تہ جڏهن بمبئي مان 30 يا 35 ڄڻن جو وفد ڪراچي ايندو تہ ڪين ڏيڻ لاءِ اسان وٽ مهين جي دڙي، ساڌ ٻيلي، پنيون انڊس ڊيلٽا، سنڌو درياهہ، پٽ شاهہ، منڇر ڍنڍ، حمل ڍنڍ، ڪينجهر، هاليجي، مڪلي، ڪلان ڪوٽ، پير پٺي، سسئي جي مزار، سهڻي جي مزار، ماروي جي ڀالوا ڳوٺ واري کوهہ، ٿرجي جين ڌرم وارن مندرن، ڪارونجهر جبل، کير ٿر جبل، ڪائيءَ واري نخلستان، ست ـ گهري، ڀٽ جبل، سيوهڻ، شڪارپور، رني ڪوٽ، شاهجهاني مسجد (ٺٽو)، پورن داس مندر (ٺٽو)، ڪلفٽن وارو مندر، قلندر شهباز جو روضو، چوکنڊي قبرستان، سکر بئراج، ستين جو آستان، بکر جو قلعو، جند پير، روهڙي واري محلات، پوڏيسر واري مسجد ۽ گوڙي مندر وغيره جهڙن ماڳن مڪانن بابت ڪي بہ ڇپيل پمفليٽ تہ ڪونہ آهن، پوءِ اسان موٽ ۾ پنهنجن بمبئي جي مهمانن کي ڇا ڏينداسين؟؟؟

اهو سوچيندي ايئرپورٽ تي پهچي وياسين. بمبئي جي سرڪار هڪ نئون ايئرپورٽ ٺهرائي رهي آهي. هن وقت بمبئي ۾ جيڪو هوائي اڏو آهي سو ڪراچي جي جديد ايئرپورٽ جي مقابلي ۾ ڇڻ ڪجهہ بہ ناهي. پر ان تي ٽريفڪ تمام گهڻي آهي، درآمد ۽ برآمد جام آهي پر شوبازي صفا ڪانهي.

ايئرپورٽ تي امر جليل مليو. مون کي گذريل رات ممبئي ۾ نند جويري ٻڌايو هو تہ امر جليل بہ اوهان واري فلائيٽ ۾ ڪراچي هلندو. پري پري کان نند سان بہ ٻاءِ ٻاءِ ٿي هئي. امر جليل ٻڌايو تہ هن جي ٽڪيٽ ڪنفرم ٿيڻ ۾ ڪو مسئلو پيدا ٿيو هو جو بعد ۾ حل ٿي ويو. پوءِ تہ اسان جهاز جي حوالي ٿي وياسون. بمبئي شهر ۽ انهن جا ماڻهو، سامونڊي ڪنارا ۽ اُتي ويٺل جوڙا، سفما انڊيا آفيس ۽ انهن جا سرگرم صحافي سڀ پوئتي رهجي ويا ۽ اسان کي پي آءِ اي جهاز جي پائليٽ ٻڌايو تہ پاڻ سوا ڪلاڪ اڏام ڪري ڪراچي پهچنداسين.

مان سوچي رهيو هوس تہ بمبئي ۽ ڪراچي هڪ ٻئي کان سوا ڪلاڪ پنڌ تي آهن تن کي 58 سالن تائين پاڻ ۾ ملڻ ڇو نہ ڏنو ويو آهي؟ چون ٿا تہ دنيا الله تعاليٰ ناهي آهي پر ان تي ماڻهوءَ جيڪي ليڪون ڪڍيون آهن سي نئين لوح محفوظ جي صورت وٺي ڪروڙين انسانن جي زندگيءَ کي متاثر ڪري رهيون آهن.

جهاز ۾ لنچ ڪارائڻ جو جوڳو بندوبست هو. ايئر هوسٽس ۽ اسٽيورڊ جُوس،

بوائل چانور، سبزي ۽ گوشت، سويٽ ڊش وغيره کنيون بيٺا هئا. اسان کي پنهنجي سادي ٿين وڳي ڌاري ڪراچي پهچڻو هو سو منجهند جي ماني کائڻ ضروري هو. اڃا لنچ مان فارغ مس ٿياسون تہ جهاز هيٺ لهڻ لڳو ۽ اڃا جهاز جي عملي پنهنجا ٿانو ٿڪا ميڙي ئي مس ورتا تہ جهاز جا ڦيٿا زمين تي هلڪي ڌڌڪي سان لڳي ڦرڻ لڳا. جهاز هوريان هوريان هلندي بيهي رهيو. جهاز جي پائليٽ اعلان ڪيو تہ اسان ڪراچي ايئرپورٽ تي لهي چڪا آهيون. ائين چئي هن اسان کان موڪلايو ۽ جيئن ئي اسان جهاز کان ٻاهر نڪري ايئرپورٽ جي وسيع بلڊنگ ۾ بجلي تي هلندڙ رستن ذريعي تيزيءَ سان ٻاهرين در ڏانهن وڌي رهيا هئاسون تہ منهنجي موبائيل ۾ ساهہ پئجي ويو ۽ گهنٽي وڄڻ لڳي. بٽڻ کولي ڪن تي رکي هيلو ڪيم تہ لاڙڪاڻي مان محمد علي پناڻ پڇيو تہ "ڪاٿي پهتو آن؟" مون چيو بلڪل هاڻي ئي ڪراچي لٿو آهيان. هن چيو "تون گهر اچ تہ تفصيل سان ڳالهايون ٿا. بهرحال شڪر ٿيو تون خير سان پهتين". ان وقت ٻي فون گهران امر ڪئي ۽ اطمينان ٿيس تہ مان خير سان واپس پهچي ويو آهيان.

ٻاهر نڪري امر جليل کان موڪلائي ريڊيو ڪئب وٺي گلشن حديد روانو ٿيندي مونکي ياد آيو تہ سفما جا دوست بمبئي جي دوري دوران بار بار مطالبو ڪري رهيا هئا تہ هندستان ۽ پاڪستان جي عوام ڪي هڪ ٻئي جي ويجهو آڻڻ لاءِ ضروري آهي تہ ٻنهي ملڪن وچ ۾ مواصلات جي اهڙي سهولت پيدا ڪئي وڃي جيئن موبائيل فون جي ساڳي سِم هندستان ۽ پاڪستان ۾ هرجاءِ تي ڪم ڪري ۽ ماڻهو ائين محسوس ڪن تہ واقعي سنڌن وچ ۾ وڇوٽيون ختم ٿي چڪيون آهن ۽ هو ساڳي ملڪ ۾ رهن ٿا جتي مرضي مطابق ڪنهن بہ وقت ڪنهن بہ ماڻهوءَ سان ساڳي فون تي ڳالهائي سگهن ٿا.

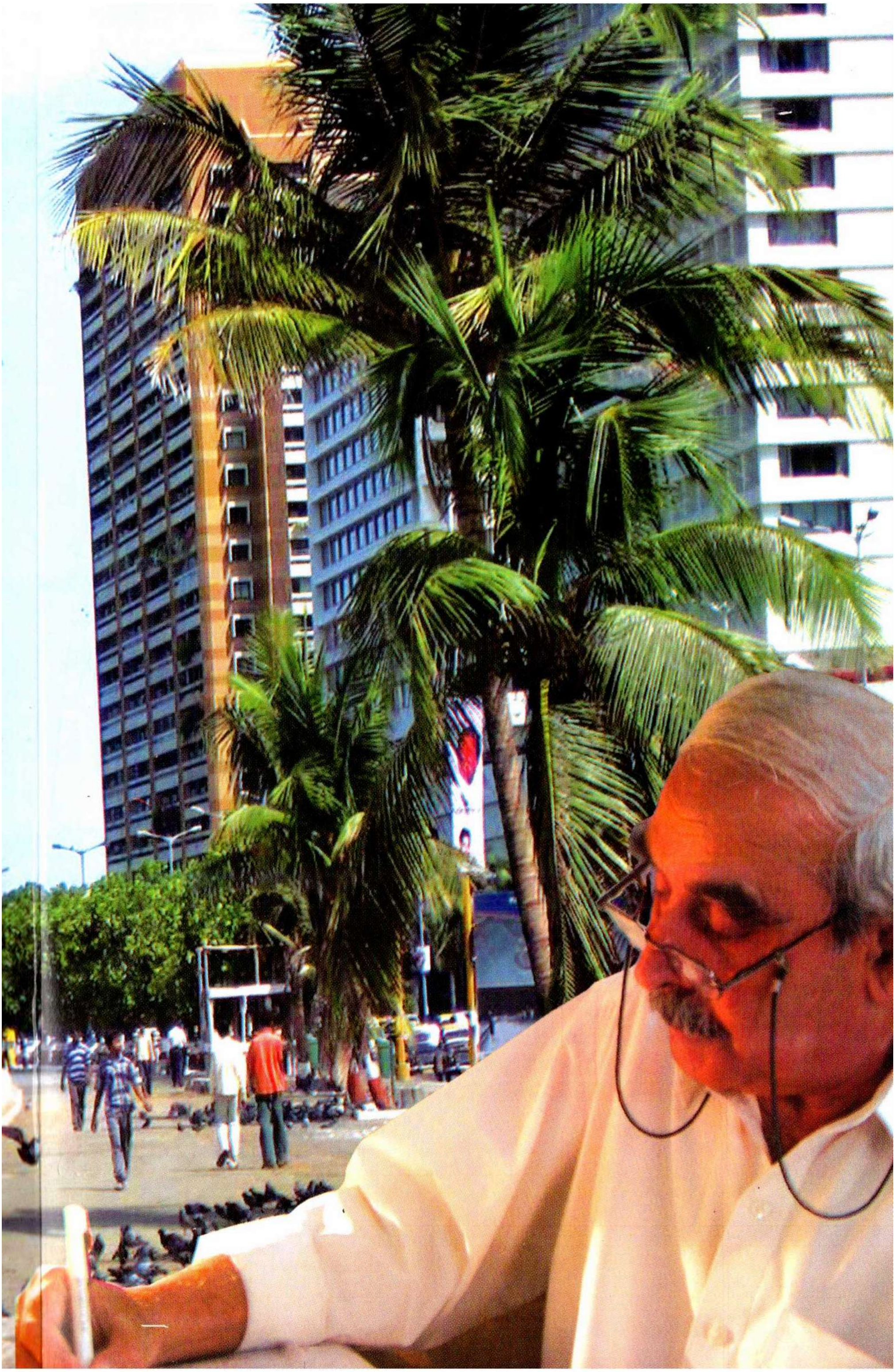

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماٺِڪَ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۾ پڙهندڙ، بَرندڙ ۾ پڙهندڙ، سُست ۾ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۾ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڏي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا:
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا:
... ...
ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم ـ گولو، جيڪي بہ ڪٺين، جيڪي بہ ڪٺين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڌ ۾ ڇَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻپاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي چوڻ، چالاڪ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪي جو ٻيجل ٻوليو)